

विश्व-विद्यालय

स्व. कवि शुलाभीराम-

११२८५

विश्व-विद्यालय
कलकत्ता-७

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૧૨૯-૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ડાહ્યા-પુલાહારામ

વિષય ૬- '૪૫ દે

દે. સ્વામી શ્યામાનન્દજી કેશવાનન્દજી

મુઠ સકેતમડી.

જન્મ મત્ ૧૮૬૫.

અવસાન મંત્ ૧૯૬૨.

અમદાવાદની ઉદ્દીચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના
જીવનવન્તા કવિ

સ્વ૦ બુલાખીરામ ચકુભાઈ દવે

ના

જીવનની રૂપરેષા.

લેખક —

શંકરલાલ જગજીવન જાની.

સારંગપુર, રણછોડજીની પોળ, અમદાવાદ.

પ્રકાશક:—

હિરાલાલ બાપાલાલ મહેતા.

ડાશીવાડાની પોળ, કાળુપુર, અમદાવાદ.

તથા

૩૧૧, શ્રીક જબર આગ્રેનો માળો, મુંબાઈ.

જયન્તિ તે સુક્રાતિનો રસસિદ્ધા કર્ણાશ્વરા. ।
નાસ્તિ યેષાં યશઃ કાચે જરા મરણજં મયમ્ ॥

સ વત્ ૧૯૮૦.

પ્રત ૧૫૦૦.

સન ૧૯૨૪.

મૂલ્ય રૂ ૦—૬—૦.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સમ્રાટ
૧૧૨૮૫

અમદાવાદ—પિરમથા રોડ ઉપર આવેલા ધી “નિર્મળ” પ્રિ.
પ્રેસના લલુભાઈ ઇશ્વરભાઈ ત્રિવેદીએ છાપ્યું.

સ્વ. આપાલાલ કીકાભાઈ મહેતા

જન્મ મત ૧૯૦૮

અવસાન મત ૧૯૫૯

અર્પણ પત્રિકા.

પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રી !

કેળવણી એજ આપતુ જીવન ધ્યેય હતુ, અને તે હારાજ આપે
જીવન સ્વાતન્ત્ર્ય સાધ્યુ હતુ સાહિત્ય અને કવિતા પ્રત્યે આપને
અત્યન્ત મમતા હતી. ત્હેમા યે આપને આપના સ્નેહી તેમજ
સગા કવિ બુલાખીરામની કવિતા પ્રત્યે તો અતિશય
માન હતું; અને ત્હેમની કાવ્ય પ્રગતિના આપ અતિ
ઉત્સુક હતા. મ્હાગ ન્હાનપણથી જ આપે મ્હાગમા
જીવન ગસ રેડયો હતો, અને એ સદ્ગત્ કવિ
પ્રત્યે આપેજ મ્હારામા ભક્તિ ભાવ ઉત્પન્ન
કર્યો હતો. એજ ભક્તિ ભાવથી
આપના પ્રિય કવિની આ ન્હાનકડી
જીવનરેષા આજે આપને જ
સમર્પણ કરુ છુ. આશા છે
કે આપના તેમજ એ
સદ્ગત્ કવિના અમર
આત્માને મ્હારી
આ અર્ધજાણી
પહોચશે.

હી.

આપનો જીવનભરનો કાશ્મી,
હિરાલાલ આપાલાલ મહેતા.

નિવેદન.

આજે અનાયામ મહાગ પિતાના સગા તેમજ સ્નેહી સ્વ. કવિ જી-લાખીરામ ચક્રબાહુ દ્વેના જીવનની રૂપરેખાનો આ સુંદર નિબંધ ગૂજરાત પ્રજા સમક્ષ મૂકવાનું સુભાગ્ય મળેને પ્રાપ્ત થયું છે. એ સ્વ. કવિના કુટુંબ સાથે મહારા કુટુંબને પિતા તેમજ માતા પક્ષે અનેક સમ્બંધો છે. મહારા પૂજ્ય પિતાશ્રી અને તહેમનો જ મ એકજ વર્ષમા એટલે સંવત્ ૧૯૦૮ ની સાલમા થયો હતો; માટે તે બન્ને સમવયસ્ક અને સમકાલીન હતા. પરસ્પર નિકટ સમ્બંધને લીધે તે બન્ને એક ખીજના પરિચયમા વિશેષ આવતા હતા, તેથી તહેમની વચ્ચે સ્નેહ જન્મ્યો હતો. ઉભયની કેળવણી અને જીવન ધ્યેય ભિન્ન હોવા છતાં એક ખીજની શક્તિ માટે તહેમને માન હતું.

મહાગ પિતાશ્રીનું જીવન ધ્યેય કેળવણી હતું. તેથી જીવનની અનેક મુશીબતોમાથી પાર ઉતરીને તેમણે ધી અભિમત હાઈસ્કૂલ નામની પોતાની સ્વતંત્ર અંગ્રેજી નિશાળ સ્થાપી હતી; અને તહેની પાછળ જીવન મર્શસ્વ સમર્પ્યું હતું આ નિશાળમા ઉદીચ્યોનું તત્ત્વ વિશેષ જળવાય અને સમગ્ર જ્ઞાતિને તહેનો લાભ મળે તહેવો તહેમનો દદાગ્રહ હતો. મહારા વડીલ બન્ધુ ગ અમાલાલે સ્થાપેલા શ્રી ઉદીચ્ય મિત્ર મંડળને પણ શરૂઆતમા આ નિશાળમાજ આશ્રય મળ્યો હતો.

નિશાળ અને જીવનના ખીજ અનેક વ્યવસાયો હોવા છતાં પણ મહારા પિતાશ્રીને સાહિત્ય પ્રત્યે અનુગાહ હતો. પ્રાચીન સાહિત્યના તે કેટલેક અંશે અભ્યાસી હતા, અને સાહિત્ય વિષયક ઘણી પ્રવૃત્તિઓમા ભાગ લેતા હતા. કાવતા પ્રત્યે તહેમને ઘણો અનુરાગ હતો, અને તહેમા એ તે પોતાના સ્નેહી કવિ જીલાખીરામની કવિતાના તો ઘણા આગ્રહી હતા. જીલાખીરામના અવસાન પછી મહાગ પિતાશ્રી સત્તરેક વર્ષ જીવ્યા હતા. તે દરમ્યાન પોતાના એ પ્રિય કવિની પિછાન ગૂજરાતને ચાય તે જોવાને તે ઉત્સુક હતા, પરંતુ નિશાળ તેમજ જીવન વ્યવસાયની અનેક ઉપાધિને લીધે તહેમનાથી તે કાર્ય થઈ શક્યું નહીં, અને સંવત્ ૧૯૫૯ ની સાલમાં તે દેવલોક પામ્યા. અમને તહેમણે વારસામા જે કાંઈ આપ્યું છે તહેમને

પોતાના એ પ્રિય કવિ પ્રત્યેની ભક્તિ પણ આપી છે, અને એ કવિ ઋણ ટાળવાની દરજ અમને સોપી છે.

અમારા ભિન્ન ભિન્ન વ્યવસાયને લીધે તે વાત અમને છેકળ વિસારે પડી હતી. દરમ્યાન “ઔદીચ્ય”ના બીજા વર્ષના માગસર માસના અકમા એ રવ કવિના જીવનની રુપરેષા વિષે લખાયેલા નિબંધની નોંધ વાચીને મહારી વૃત્તિ જાગૃત થઈ, અને તે વિષે માહિતી મેળવવા તત્પર થયો. કાર્ય પ્રમગે અમદાવાદ આવવું થવાથી ત્હેના લેખક ભાઈ શ કરલાલને મળ્યો અને તે વિષે સમ્પૂર્ણ માહિતી મેળવી. તે પહેલાં તો આ સુંદર નિબંધ છપાવવાની બધી પ્રવૃત્તિ અમદાવાદની શાંતિના એક આગેવાન રા. વિદ્યાગમ દલસુખરામ જાનીએ ઉપાડી લીધી હતી. કવિ બુલાખીરામ મોસાળ પક્ષે રા. વિદ્યારામના ભાઈ થાય તેથી એ બંધુ ઋણ ટાળવાનો પ્રયત્ન ત્હેમણે આદર્યો હતો. પરંતુ મહારા સદગત પિનાશીને આ કાર્ય દ્વારા શ્રદ્ધાળુઓ અર્પવાની મહારી ઈચ્છા જણાતા ત્હેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ મૂકી દઈને ઉદાગતાથી મહેને તેમ કરવાની છૂટ આપી છે તે માટે હું ત્હેમનો આભારી છું.

આ નિબંધ ગ. ભાઈ શ કરલાલે “ઔદીચ્ય” પત્ર માટે લખ્યો હતો; પરંતુ ધાર્મી કૃતા તે વનારે મોટો થવાથી ત્હેમા તે છપાઈ શક્યો નથી, તેથી આ જૂદા પુસ્તક રૂપે તે પ્રકટ કરવામા આવ્યો છે. ‘ઔદીચ્ય’ને પ્રથમ વર્ષમા ભારે ખોટ ગઈ હોવાથી આ નિબંધનું જે કાંઈ ઉત્પન્ન થશે તે ત્હેને અગે જશે. માટે સાહિત્ય અને શાંતિ પ્રેમી સજ્જનોને એટલીજ વિનંતિ છે કે તેઓ આ પુસ્તકના સારી સખ્યામા ગ્રાહકો થાય, અને પોતાના એ સદગત કવિ પ્રત્યે ભક્તિ ભાવ દર્શાવી “ઔદીચ્ય” પત્રને યથાશક્તિ મદદ કરે

તા. ૪-૨-૧૯૨૪
આગ્રેનો માળો
૩૧૧, શ્રૉક બજાર, મુંબાઈ

હિરાલાલ આપાલાલ મહેતા.

પ્રસ્તાવના

આજથી છ એક વર્ષ ઉપર 'કાવ્ય-કૌસ્તુભ ભાગ બીજો' નામક કવિતાનું પુસ્તક પ્રથમજ મહારા વાચવામા આવ્યું. હેમાના કાવ્ય પ્રવાહે મહારા મન ઉપર ડાંડી છાપ પાડી, અને મહને જણાવ્યું કે હેમા લેખક કવિ બુલાખીરામ ચક્રભાઈ દવે મહારી ગાંધિના ગૃહસ્થ હતા. તેજ સમયમા રા. રામપ્રસાદ નથુભાઈ વ્યામે 'ઉદીચ્ય હિતેન્દ્રુ' પત્રમા હેમાના વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો, અને હેમાના સમગ્ર જીવનની માગણી કરી. તે પછી આશરે બે એક વર્ષે રા. કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામનું 'કેટલાક કાવ્યો ભાગ પહેલો' નામક પુસ્તક મહારા વાચવામા આવ્યું. હેમા હેમાએ એક ચિત્ર કાવ્ય કવિ બુલાખીરામની કેટલીક કડીઓ ઉપરથી લખાવું છે, એમ ટીકામા લખ્યું છે, તેથી જરીને હું 'કાવ્ય-કૌસ્તુભ' વાચવાને લલચાવ્યો. મહને હેમા વધારે ગમ પડ્યો; અને એ કવિરત્નના કાવ્યો તથા જીવન વિષે તપાસ કરીને એક નિબંધ લખવાના મહારે મન મનોરથ થયા. ત્યારથી વડોદરા રાજ્ય તેમજ આહીના કેટલાક ગૃહસ્થોને કવિના જીવન પ્રસંગો વિષે માહિતી મેળવવાને મળવા લાગ્યો; પરંતુ કાંઈ તરફથી સમૂર્ણ માહિતી મળી શકી નહી. છેવટે 'ઐદીચ્ય'ના તન્ત્રી મહારા મિત્ર ભાઈ ઇશ્વરલાલ કાળીદાસ વ્યાસની આગ્રહ બરી સૂચનાથી આટલા વર્ષે આછો પાતળો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો; અને બે ચાર પાનાને બદલે આટલી લખાઈએ પહોંચેશે આ નિબંધ એ પ્રયત્નનું પરિણામ છે.

મિત્રોની ઇચ્છાથી તે 'શ્રી ઉદીચ્ય આદર્શ મંડળ'ના આશ્રય નીચે સંવત ૧૯૭૯ ના આસો વદી ૧૦ ને રવિવારના દિવસે એટલે કવિની જન્મ તિથિના દિવસે દોહતખાનામા ઉદીચ્ય ગાંધિની વાડીમાં કવિતા દેહે કવિના ન્હાના ભાઈ કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામના વિદ્વાન પ્રમુખપણા નીચે વાંચ્યો હતો. એ વિદ્વાન પ્રમુખ સાહેબે અને તે પ્રમંથે મળેલા કવિના

(૮)

વિદ્વાન મિત્ર વર્ગે મહારી નૃત્તિઓ પૂરી, તેથી આ કવિજીવન ગૂર્જર પ્રળને ચચ્છે ધરવાની મ્હને ઉર્મિ ઉડી, અને મિત્રોએ પ્રોત્સાહન આપ્યુ

બુલાખીરામ, ઋષિરાજ, મહાસુખગમ કે નથુરામ સુદરશ શુક્લ એ અમારી ઉદીચ્ય શાતિના આછા બ ડારના કવિ રત્નો છે. ત્હેમાવી બુલાખીરામ જેવા ચોપાસ પહેલ પાડેલા હિરા સમા કવિરત્નની જીવન અખી ગૂર્જર પ્રળને કરાવવાની સહાય રા હિરાલાલ બાપાલાલ મહેતાએ કરી છે, અને પોતાના સદ્ગત પિતાનુ એ કવિ આત્મા પ્રત્યેનુ બન્ધુ ઋણુ ફેડીને કૃતાર્થ થયા છે. આશા છે કે ઉદીચ્ય ક્રોમ અને સમગ્ર ગૂર્જરાત વિસારે પડેલા પોતાના આ જોબનવન્તા કવિની જીવન જ્યોતિ જોશે, જીરવશે અને નવિન કવિજીવન જન્માની આ આછી પાતળી કૃતિને સહી લેશે.

તા. ૯-૧-૧૯૨૪ બુધવાર.
સારગપુર સ્થુછોડજીની પોળ,
અમદાવાદ.

રા કરનાલ જગજીવન જાની.

ગૃહરી નર ને નાર ! નિહાળો કવિ આકૃતિ,
ભાષા સાહિત્યમાં શોભે, અનેરી એમની કૃતિ

સ્વ. કવિ જીલાખીરામ ચકુલાઠ દવે.
જન્મ મવત્ ૧૯૦૮. અવસાન મવત્ ૧૯૪૨.

સ્વ. કવિ ખુલાખીરામ ચક્રભાઈ.

અઢારમી સદીના પ્રારંભ કાળ સૂત્રી જ્ઞકારે ગરવી ગૂજરાતના નિર્જન સાહિત્ય ક્ષેત્રમા એકે અમી ઝરણુ ન્હોતું, અને મધ્યે નિરવ શાન્તતા પ્રસરી હતી, ત્હેવે સમયે ગૂજરાતના એ વણખેડયા સાહિત્ય ક્ષેત્રની લીલમલીલી વાડીઓ બહલાવનાર તો એ એકજ ટેકીસો કવિ પ્રેમાનન્દ. આજે ગૂજરાત એ વ્રતધારી કવિશ્વરનું અનેકાનેક રીતે ઝણી છે. ત્હેવીજ રીતે ગૂજરાત અને સમગ્ર ઉદીચ્ય કામ અને ત્હેમા યે અમદાવાદની ઉદીચ્ય શાંતિ એક એવી વ્યક્તિના અદ્ભૂત અને અધિકૃત એટલા તો ઝણી છે કે જે ઝણુ ફેડવાને કાંઈએ કાર્જ કર્યું નથી.

પ્રજાજીવનનો પલટો થતો હતો. ઓગણીસમી સદીના ઉષ્કાળના રક્તવર્ણા કિરણો કાંઈ કાંઈ સ્થળે ફાટી પડતા હતા. ત્હેવે સમયે ઉદીચ્ય શાંતિમા તો અચાનનો ધોર અન્ધકાર હતો, રુદિના બન્ધનો અતિશય જકડાયલા હતા, અને શાંતિજીવન કે પ્રજાજીવના સંઘટન વિષે કાંઈને જરા જે ખ્યાલ ન્હોતો. ત્હેવા વિકટ સમયે અન્ધારેથી અજવાળુ શોધનાર, પ્રજાજીવનનો પારખનાર, શાંતિજીવનમા રસ રેડનાર તથા સંદેશ અને સાહિત્યનો પૂજારી અમદાવાદની ઉદીચ્ય શાંતિને ઓળે જન્મ્યો. પ્રજાજીવના શુકની પેઠે એ ઉષ્કાળની સન્ધિમા ત્હેણે યથાશક્તિ પ્રકાશ પાડ્યો, અને ભરપૂરના અસ્ત થયો. એ તો કદાચ નહી પણ “સીતર સમાણી સતિ કે ન શાણી” ના ક્ષેત્રકે સ્વ કવિ ખુલાખીરામ ચક્રભાઈ.

આજે ગૂજરાત ત્હેમને પોતાના કવિ તરીકે પીઠાને કે ન પીઠાને, પણ એ તો એમના જમાનાના કવિજ હતા. ગૂજરાતી વાચનમાળાએ ત્હેમની કદર કરીછે. એટલે તેટલું તો ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આજે યે ત્હેમનું સ્થાન છેજ; અને વાચનમાળાના આયુષ્ય જેટલું ત્હેમની કવિતાનું યે આયુષ્ય સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. ગૂજરાત કદાચ ભલે ત્હેમને

ભુલી શકે, પણ ઉદીચ્ય કોમને, અરે ! અમદાવાદની ઉદીચ્ય શાંતિને તહેમને વિમારવા નહીં પાલવે. આજે શાંતિજીવનની ભાવના, રુદિના જકડિત બન્ધનોની શિથિલતા, ‘ઉદીચ્ય હિતેચ્છુ સભા’ અને તહેની શિષ્યવૃત્તિઓ, ‘ઉદીચ્ય હિતેચ્છુ’ અને તે પછીના જૂદા જૂદા શાંતિ પત્રોની પ્રગતિ, અખિલ ભારતવર્ષીય ઉદીચ્ય બ્રહ્મ સમાજના અસ્તિત્વ અને વિકાસ, શાંતિજનોની જ્ઞાન પિપાસા અને સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરચી વિગેરે જે કાર્ધ પ્રગતિ જણાય છે તે મહુ ઝેજ સ્વ. કવિની પ્રેરણાના પરિણામ છે.

આજે ઉદીચ્ય શાંતિના એ જમાનાના લાડીલા કવિની સ્મરણુ તિથિ છે. ઘણાએ વર્ષોના અન્ધાન અજવળા પછી આજે આપણે એ કવિજીવનની અર્ચાનુ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્મરણુ કરી તહેમના અમર આત્માને શ્રદ્ધાજલિ અર્પાએ છીએ, અને એટલેા યે એ ઋષિ ઋણુ ટાળવાનો પ્રયત્ન છે. પ્રભુ ! આપણી શ્રદ્ધાના સમગ્રણુ તહેમના આત્માને પહોચાડેા ! આપણા જમાના પહેલાની એમની વાતોનો આપણને ખ્યાલ પણ કલ્યાણી હોય ? આ તો તહેમના સમવયસ્ક અને સમકાલીન મિત્રો અને સમ્યન્ધીઓ તથા તહેમની કવિતાના ભક્તો દ્વારા મવરેલી હકીકતોનુ યથા શક્તિ મતિ પુનઃગવર્તનજ છે.

અડગ અને અચ્ચ, એ વ્રતધારી કવિશ્વર પ્રેમાનન્દે ગૂર્જરી ગિગની ગૌરવવન્ની ગસદેરીએ સૂર્યુ કળશ ચહડાવ્યો, અને માહી કવિતા દેવીની માધુર્યમયી અભિવર્ષણુ મૂર્તિ પધરાવી, તહેને અમેલા અને અનોખા નૈવેધ ધરાવ્યા કોમકુ ભક્તકવિએ તહેના ભક્તિગાન ગાયા, તો કોમકુ શ્રુગારી રસિક કવિએ તહેને શ્રુગાગ પણ સગવ્યો આપણા આ કવિએ પણ એ કવિતા દેવીના કંઠે **પત્ર પુષ્પ ફલ તોય** યથાશક્તિ કૌસ્તુભમાળા પહેગવી, પણ નૈવેધ ધગવવા કે આગતિ ઉતાગવા તે ન રૂલા એમના કાવ્યો ઘણા ભાગે મર્મવેધક, સુખોધક અને જનતાના ઉત્કર્ષ અર્થે લખાયા છે એમના કોમકુ કાવ્યમા વિપ્રલભ શ્રુગારની પરીવેદના યે દીસી આવેકે, અને મયોગી શ્રુગાગની ઋતુનો આસ્વાદ પણ તહેમણે ચાખ્યો હોય તેમ જણાય છે ગુરુની છાયારુપ એ પાણીદાર કાવ્ય કૌસ્તુભના ચવનો આક કેતો અને કેટલો ? અથવા એ કાવ્ય પ્રવાહ એમના ઉત્તર જીવનમા કયી શીલસુશીયે પાગરત ? આ અને આવા એમના સમગ્ર કવિ જીવનના પ્રશ્નોની આલોચના કરવાનો આ સમય નથી અને તેટલી શક્તિ યે નથી, અતઃહાતે તો એ શાંતિગનના કેટલાક પ્રયત્નોનુ નિઃપણજ થઈ શકે તેમ છે.

જે જમાનાના મયોગોમા યાત્રિગ્રેમી બાપાભક્ત યુક્તાખીગમ જન્મ્યા,
જમાનામા અને તેજ સયોગોમા ત્હેમના સમકાલીન અને સહકારી
મહાસુખરામ અને સદ્ગત મ્હેતા પ્રાણુગોવિન્દ રાજરામનો જન્મ થયો.
. એ નજીકના ભૂતકાળમા દષ્ટિ ફેકીએ તો જણાય છે કે તે સમયે
તે અનેક પ્રકારે રહિના બન્ધનોમા જકડાયેલી હતી, અને વર્ષો થયા
તેજનો અગ્નિના અન્વકારમા ડૂબતા આવ્યા હતા. સર્વત્ર જ્યાં
જાન અને જોમનુ સામ્રાજ્ય હોય ત્યાં ઉન્નતિની આશા શી ? આવા
મ સમયે આપણા કવિને ઉષ સ્વપ્ન થયા; અને ત્હેમણે તથા મિત્ર-
જો મ્વોન્નતિ અને યાત્રુન્નતિની ઘોષણા કરી.

આપણા આ કવિનો જન્મ મંવત ૧૯૦૮ ની સાલમા આમો વહી દશમને
મે અમદાવાદમા સારંગપુર તળીયાની પોળમા તે સમયે યાત્રિમા
ન ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ ગ બાનીશ કરને ત્યાં ત્હેમના મોસાળના
મા થયો હતો ત્હેમના પિતા રા. ચક્રબાઈ મ ગળજી આહીના પ્રખ્યાત
કુટુંબના સદ્ગૃહસ્થ હતા ત્હેમને પોતાના કુટુંબનો પરપરાથી
હતો આવેલો યજમાન વૃત્તિનો ધધો પસન્દ ન પડવાથી તે જાણીતા
જાજસુધારક અને અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના પ્રાણુ તથા અત્હારના
ક્ષર શ્રીયુત્ નરસિંહરાવના પિતા અને ભક્ત કવિ સ્વ. ભોળાનાથ સારા-
ઈને ત્યાં ગુમાસ્તી કરતા હતા આ સમયે અમદાવાદના નાગર ગૃહસ્થની
તિ, અધિકાર, સમૃદ્ધિ અને વિદ્યામા આગળ પડતી ગણાતી હતી, એટલે
પણ કવિના પિતાને ભોળાનાથભાઈની નોકરીને લીધે તે યાત્રિના
મા સમ્ભાવિત ગૃહસ્થોના સમાગમમા આવવાનો પ્રમગ મળ્યો હતો;
ને ત્હેમાના કેટલાકની તો ત્હેમના ઉપર કૃપા પણ ઉતરી હતી. આ
જાળખાણનો લાભ કેટલેક અશે પાછળથી આપણા કવિને પણ કચ્છ ભૂજના
રાનશ્રી મોતીલાલ લાલભાઈ અને વડોદરા રાજ્યના રેસીડેન્ટના અંગત
દનીશ રા. બ. લાલજીભાઈ પુરુષોત્તમરાય ધ્રુવ તથા તેજ રાજ્યના
સારી પ્રાન્તના સુબા રા. ચંબકરાય વજરાય દ્વારા મળ્યો હોય એમ
ણાય છે. કવિના પિતાને માડવીની પોળમા દેવની શેરીમા પોતાના
સાળનુ ધર મળ્યુ હતુ, તેથી તે સહકુટુંબ ત્યાં રહેતા હતા, અને
ત્હારે પણ આપણા કવિની પુત્રીઓ ત્યાંજ રહે છે ત્હેમના પિતા ત્હેમને
ત્હેરે પાંચેક વર્ષના બાળક મૂકીને સ્વર્ગવાસી થયા હતા,

એટલે લેમના ઉછેરનો બધો ભાર લેમની માતા કદમણીને શિરે પડ્યો હતો. લેાયે કવિનું એટલું સદ્ભાગ્ય હતું કે તે 'રાડી પુત્ર શાહબદા' ન્હોતા થયા.

કવિનો વિદ્યાભ્યાસ સાતેક વર્ષની ઉંમરે ધૂડી નિશાળેથી શરૂ થયો હતો ત્યાં બેએક વર્ષ ગાળ્યા પછી લેમને સરકારી નિશાળ મૂકવામાં આવ્યા હતા. આહી લેમણે ગૂજરાતી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તે પછી લેમને સરકારી મીશન હાઈસ્કૂલમાં અગ્રેજી શિખવાને મૂકવામાં આવ્યા હતા ત્યાં લેમણે માત્ર ત્રણજ ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. તે દરમિયાન લેમને પ્રથમ આપણી જાતિના વયોવૃદ્ધ અને લેમના સહાધ્યાયી શ્રીયુત્તમ બુલાખીરામ નારાયણજી દવે તથા રા. ગણપતગમ હરગોવિન્દ અધ્યાજ સાથે સ્નેહ થયો હતો આ બાળ સહાધ્યાયીઓનો સ્નેહ દિન પ્રતિ દિન વધતો ગયો, અને તે એટલી ગાઢ મૈત્રિમાં પરિણમ્યો કે તે પાઠ્યથી બુલાખીરામના ગૃહસ્થ અને કવિ જીવનના વિકાસ અર્થે અતિ મુશ્કેલી નિવડ્યો. આજ સમયમાં લેમને ચિત્રકળા અને કુદરતની અમત્કૃતિ નિહાળવાનો પણ વ્યામગ લાગ્યો હતો, અને લેમ તે એટલા બધા નક્ષીન રહેતા કે શાળામાં પણ અભ્યાસના વખત દરમિયાન આવતા પાઠ ઉપર ધ્યાન ન આપતા કળાવલ મોર, પ્હાડ, નદિ, વડવૃક્ષ વિગેરે વિવિધ ચિત્રો સુંદર રીતે દોરતા અને લેમ આરે બાળ્યથી વાચતા જેનો એકજ અર્થ થાય લેવા જોડકણા દોહડા, ચોપાઈ, મોરદા અને હરિગીત આદિ છન્દમાં લખતા હતા. લેમની કાવ્ય કળાના ઓજસમાં આ બાળ ચિત્રકળા તો લખાઈજ ગઈ છે, પરંતુ તે પ્રત્યે લેમની મમતાના સાક્ષીરૂપ 'સ્વસ્તિક પ્રબંધ', 'ચોપાઈ પ્રબંધ', 'નાગ પ્રબંધ' આદિ કેટલાક સુંદર ચિત્રક જોડકણી ન્હાનપણનો લેમનો રોષ વ્યક્ત કરતા હોય તેમ કાવ્ય-કૌસ્તુભની પ્રથમ માળામાં અવાન્તરે શોભે છે.

સ્વ બુલાખીગમ ગૂજરાતને આગણે કવિ થવાને જન્મ્યા હતા એ તો આજ સહુ કોઈ જાણે છે, પરંતુ લેમના બાળખેલના અનુભવીઓ કહે છે કે કવિ દવિતાનાજ નહીં પણ બાજગરીના થે ઉત્પન્ન હતા કોઈ બાજગરે લેમને હાથ ચલાડીના ખેલો તો ગમતમાં ઉતાર્યા, અને એ કુદરતનું બાળક ધીમે ધીમે કાચ ધૂનની મન્નીમાંથી બાજગરીની મન્નીમાં ન્હાલવા લાગ્યું. આ વિદ્યાર્થી બાજગર પોતાના મિત્રો અને સમ્યન્ધીઓ

સમક્ષ હાથ ચાલાકીના પણ ખેત્રો કરતા અને ગમ્મત હોવાતા. ત્હેમના મગજમા છેક એકવીસ વર્ષની ઉમ્મર સુધી એવી ચે ધૂન રહી કે તે ક્રોધ પણ ખીજો ધ ધો ન કરતા કૂશળ બાજીગરજ થાય; પરન્તુ ત્હેમનાં ખીજવારના લગ્ન પ્રમંગે આશપાસના સગા સ્નેહીઓમા ત્હેમની આ ધૂન માટે નિન્દા થતી હોવાથી ત્હેમણે એ ટેવ સદાને માટે છોડી.

પુત્રના લક્ષણ પારણામાથી જણાય એ રીતે આપણા કવિના કવિત્વની આખી પણ ત્હેમના ન્હાનપણથીજ થતી હતી પોળમા પાડોશી ડોશીમા નવગ યજ્ઞ રાત્રે નિગતે દાર્ધ દાધ ઉખાણા બોલતા, અને આનન્દ કરતા ત્હેના પ્રત્યુત્તરરૂપે આ બળ કવિ પણ સચોટ અને અર્થ ભર્યા જોડકણુ બોલી દેતા આવા જોડકણુ ધણીવાગ તો સાહજિકજ ત્હેમના મુખમાથી નીકળી પડતા, અને કેટલીકવાગ તે માટે ત્હેમને પ્રયત્ન પણ કરવા પડતા. આવી રીતે ત્હેમની કવિત્વ શક્તિ કસાવા લાગી, અને ધીમે ધીમે બોધક અને રસિક કાવ્યો લખવા જેટલી તે પામરી. ન્હાનપણના આના જોડકણુના મભારણુ ત્હેમને ન્હોટી ઉમ્મરે પણ રૂઢા હતા, અને ત્હેનાજ પરિણામે ત્હેમણે ‘કથન બોધમત્રીશી’ના શિર્ષક નીચે ‘ગણેશ તુ પરમેશ,’ ‘વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ,’ ‘નામ તેહનો નાશ,’ તથા ‘પ્રમદા બુદ્ધિ પાનીએ’ વિગેરે પ્રચલિત કહેવતો ઉપર દોહરા, ચોપઈ આદિ સાદા છન્દોમા બોધક અને અર્થ અમત્કૃતિવાળા કાવ્યો લખ્યા છે. ત્હેમાના કેટલાકમા તો બ્યજનાર્થ અને શ્લેષર્થ તેમજ પાદપૂર્તિના સુંદર પ્રયત્ન જણાય છે; અને કેટલાકમા તો શમસ્યાપૂર્તિ ધણી છટાથી વર્ણવી છે. આ વિષે ટીકા લખના કવિએ પોતેજ લખ્યું છે કે — “આપણામા ચાલતી મનોરંજક કહેવતોનો અમખ્ય સમૂહ આપણા હિતેચ્છુ ગુર્જર વડીલોની બક્ષિસનો બહાર છે—હું ધાર છું કે આવા અને આટલા બધા દરેક બ્યવહારિક કાર્યને અનુમરતા આ કહેવતઓ દ્વારા પણ વિશાળ અર્થ-બોધથી ભરેલા ગર્ભિત સુત્રો ખીજ કોષ પણ ભાષાઓમાથી કવચિતજ મળી આવશે. આ સુત્રો આપણી ગુર્જર ભાષાનું એક સરસ સાહિત્ય ભૂષણ છે ” આ ઉપરથી જણાય છે કે આપણી ગુર્જર ગિરા આવી અનેક કહેવતોથી સમૃદ્ધ છે, અને ત્હેમના પ્રત્યે આપણા કવિનો ચે પક્ષ-પાત હતો. ત્હેમણે ત્હેમને પ્રજાજીવનના પાયા તરીકે સ્વીકારી છે, અને એ મણિ કટકાઓને વિવિધ રીતે પ્હેલ પાડી ઓપ આપીને કૈસ્તુભમાળામા પગેબા છે.

કવિતાનાં ઝરણા આ યુવાન કવિના હૃદય દેશે એટલા ભરતી ભર્યા
 ઝરવા લાગ્યા કે તે કોઈક મગમ સ્થાને મહા નદી કે સાગરને મળવાને
 તત્પર થયા. પ્રયતાત્મનને વિધિયે સાનુકૂળ થાય છે. એવી કો ધન્ય પળે
 કવિને આપણા વયોવૃદ્ધ રા ન્હાનાલાલ દેવશ કર જાની સાથે મેળાપ થયો,
 અને એ યોગ ત્હેમના કવિ જીવનના વિકાસ અર્થે સાનુકૂળ થઈ પડ્યો.
 ત્હેણે ઉભયની મિત્રતા સાધી અને ત્હેમની વચ્ચે પરસ્પર જાનગોષ્ઠિ કાઢી.
 આ સમયે રા ન્હાનાલાલભાઈ, પ્રેમચ દ રાયચ દ ટ્રેનીંગ ડોલેજમાં અભ્યાસ
 કરતા હતા, અને તે વખતે અમદાવાદના અનાથાશ્રમના પિતા અને
 વનરાજ આવડાના લેખક સદગત ગા સા. મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ
 ત્હેના પ્રીન્સીપાલ હતા. ત્હેમનો શ્રીયુત્ ન્હાનાલાલભાઈ ઉપર સારો અનુ-
 અહ હતો. વળી તેજ અરસામાં એ ગુરૂદ્વારા ત્હેમને હોપ વાચનમાળાના
 નામે પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી વાચનમાળાના મુખ્ય સહકારી, જૂજરાત વહર્ના-
 ક્યુલર સોસાયટીના પ્રાણ, અને ત્હેના પિતા સ્વ. કાર્જીસ સાહેબના પગ્મ
 મિત્ર, આપણા આ જમાનાના સર્વને ક દ. ડાના નામથી પગિચિત ચ્વ.
 કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનો પગિચિય થયો હતો ગા ન્હાનાલાલભાઈનો
 આ બન્ને વ્યક્તિ સાથેનો સમ્બન્ધ કવિને એ કળદાયી નિવડ્યો આ સમયે
 ત્હેમણે સત્તર વર્ષની ઉંમરે પ્રમગોષાત, લખેલા ન્હાનકડા કાવ્યોનો સમૂહ
 ‘જ્ઞાન-દર્શક કાવ્ય’ નામક પુસ્તકરૂપે મવત્ ૧૯૨૫ ની સાલમાં પ્રકટ કર્યો
 હતો. જાહેરમાં આ ત્હેમનો સહુથી પ્રથમજ પ્રયત્ન હતો.

આ મિત્ર બેલડીનો વાર્તાલાપ અને કવિતાની ચર્ચા ધીમે ધીમે ગા.
 સા. મહિપતરામ અને છેવટે કવિ દનપતરામ સૂધી પહોંચતા આમ પ્રમગો-
 શાત પરસ્પર મળવું થવાથી બન્ને કવિ વચ્ચે સારો સમ્બન્ધ જામ્યો હતો,
 અને કવિ દલપતરામ સ્વામીનારાયણ મપ્રદાયના હોવાથી તથા આપણા
 કવિનું ખીજવારનું લક્ષ તેજ મપ્રદાયના કાગ્જબારી વ્યાસ હરિભાઈ લલુ-
 ભાઈને ત્હા થયું હોવાથી, ત્હેમના દ્વારા તે એટલે તો દૃઢિભૂત થયો કે
 તે પરસ્પર રનેહમાં પગિણુમ્યો આપણા યુવાન કવિ પોતાના કાવ્યો તે
 વૃદ્ધ કવિને બતાવતા, સૂઝરાવતા અને આગળ વધતા આ સમયે પ્રતાપ
 નાટકના લેખક ચ્વ ગણપતરામ રાજરામ શાસ્ત્રી, ભક્ત કવિ ઋષિરાજ,
 ચ્વ સાક્ષર હરિલાલ હર્ષદગય ધ્રૂવ, તથા બુલબુલના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ
 રા. ડાહ્યાભાઈ દેગશ્રથી વિગેરે વિદ્વાનો તે વૃદ્ધ કવિ પામે કાવ્યનો અભ્યાસ
 કરતા હતા આ સર્વ કવિતા ગમિક વિદ્યાર્થી મિત્રોમાં કાવ્યચર્ચા કરીને

બુલાખીરામ સ્નેહ સમ્બન્ધ વધારવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા; અને ત્હેવોજ કવિ સમ્બન્ધ વધારવાની વૃત્તિ ત્હેમણે છેક સૂધી રાખી હતી. કવિ દલપતરામ તે સર્વ વિદ્યાર્થીઓમા બુલાખીરામના બુદ્ધિચાતુર્યથી પ્રસન્ન થઇને ત્હેમના ઉપર વિશેષ પ્રીતિ રાખતા હતા, અને પાછળથી તે ત્હેમના પદ શિષ્ય પણ થયા હતા એટલે કવિ બુલાખીરામ કવિતા દેહે ગૂજરાતના અત્હાગના કવિશ્રેષ્ઠ ગ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના મ્હોટા ભાઈ થાય

આ વૃદ્ધ કવિની ગુર્ભેચ્છાના પ્રતાપે ત્હેમનામા કવિતા ભક્તિનુ પૂર એટલે મૂંઝી વધ્યુ હતુ કે ત્હેમને મમ્કૃત અગ્રેજ કે કારસી ભાષાનુ સારુ જ્ઞાન ન હોવા છતા પણ તે તે ભાષાના ઉસ્તાદો પામેથી ત્હેમણે કવિવર કાળીદાસ, વાલ્મીક, કાકિપર, મિશ્ટન અને ગેખશાદિ વિગેરેની કાવ્ય પ્રતિભાનો મર્મ સ્હમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો ત્હેમણે પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય કવિઓની લેખનશક્તિ વિષે ઉશ્કેખ કરતા લખ્યુ છે કે —

“કેશવ ને કાલીદાસ, કલમથી પામ્યા માન,
પ્રીતમ ને પ્રેમાનન્દ, પામ્યા માન પ્રેમથી;
રણુછોડ, રઘુનાથ, બ્રહ્માનંદ ને બિહારી,
વામન ને વૃદ્ધ ચંદ, અમર છે એમથી;
મયૂર ને મીલટન, કાકિપર શેખશાદિ,
વાલ્મીક આદી જગજહીર છે જેમથી.”

આવી રીતે ત્હેમની કવિતા ભક્તિ અનન્ય હતી અને તે ત્હેમના ગુરુ દલપતરામનીજ પ્રમાદીનુ પરિણામ હતુ આ વિષે બુલાખીરામે પોતેજ લખ્યુ છે કે —

“કવિ દલપત તણા કેવળ પ્રતાપ વડે,
પરમ માન્યું છે મન કાવ્યના પ્રબન્ધમા.”

આ કાવ્ય પ્રબન્ધમા આપણા કવિ ઘણીવાર એટલા તો તસ્લીન રહેતા કે ત્હેમને સસાર વ્યવહારના કાર્યો તરફ ઉપેક્ષા થતી. ત્હેમણે ત્હેમની પામે હિરાચંદ આદિ કવિઓના વ્રજભાષાના પીંગળ અને અલકાર શાસ્ત્રના ગ્રન્થોનો તથા પ્રણીતસાગર, તુલસીકૃત રામાયણ અને ચંદ કવિના રાસા વિગેરે

હિન્દી પુસ્તકોનો, તથા ગૂજરાતી ભાષામાં પ્રેમાનન્દની મનોહારીશ્રી કવિતાનો, શામળાના છાપાનો, અખાતા ચામખાનો, નરસિંહ મહેતાના કૃષ્ણ-કીર્તિના પદોનો, સ્વામીનારાયણ મંપ્રદાયના નિબંધોનાનન્દ અને બ્રહ્માનન્દના કાવ્યોનો, દયારામભાઈની ભક્તિભરી ગરબીઓનો, પ્રેમસૌર્યથી અકિત પ્રકટ કવિ નર્મદની કવિતાનો અને ધીર ગમ્ભીર, શીળો છાયા સમી લેખની કવિતાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સ્વ ખુલાખીરામને પોતાના કવિજીવનની શરૂઆતમાં ખુરની માફક શામળમદના છાપા અને ભમકભરી વાતોનો વ્યામંગ લાગ્યો હતો. તેના પતિણામે લેખણે કેટલીક પગ્યુરણ કવિતા છાપા અને મનહર ૭ દમ્મા લખી હતી. કવિ શામળ પ્રત્યે પોતાનો અનુ-રાગ જણાવતા તે લખે છે કે—“શામળ જેમ દહેરી અને ઉદાર કવિઓ તો આવું સોનું રૂપ અને સ્ફટિક પોતાની કવિતાના મકાનમાં મળ્યલક હથે વાપર્યું છે.” લેખણ લેખની કવિતામાં પાઝાથી શામળની કાવ્ય છાયા લાભો વખત ટકી ન હોય એમ જણાય છે, કાગળ કે ‘પ્રમદા ખુદ્દિ પાનીએ’ એ શિર્ષકવાળા કાવ્યની ટીકામાં લખતા કવિ લખે છે કે—“શામળ વિગેરે જૂના કવિઓના મનને મળીને મેં લખ્યું નથી.” આ ઉપરથી જણાય છે કે તે સ્વતન્ત્ર વિચારક હતા. લેખની કવિતાના એકાદ પ્રમશ્નક કહે છે કે લેખનામાં કવિનાની ગ્રેણી તો પ્રેમાનન્દના કાવ્યઓતે પ્રકટ કરી અને દલપતરામની મધૂર ભાષિણી કવિતાએ તેને પોષી અને પ્રજ્વલી.

લેખની આવી કવિત્વ શક્તિના વિકાસથી ગુરુ દલપતરામ લેખના ઉપર પ્રસન્ન થતા અને પોતાના મિત્રો સમક્ષ લેખના ઘણા વખાણ કરતા ગૂજરાતી વાચનમાળામાં ખુલાખીરામની ‘વિનાશકાળે વિપરિત ખુદ્દિ’ વાળા શિર્ષકની જે કવિતા સ્વીકારાઈ છે તે લેખનીજ પ્રસન્નતાનું પર્ગિલામ છે. લેખણે શિષ્ય ખુલાખીરામને સગીરીકેટ આપતા લખ્યું છે કે—“હું ઘણી ખુશીથી આ સગીરીકેટ આપું છું કે તેમણે પીંગળ તથા અલ્લ કાર વિગેરે કવિતાના પ્રજ્જાપાના ગ્રન્થોનો મહારી પાસે અભ્યાસ કરેલો છે. અને ગુજરાતી કવિતા પણ નિયમ પ્રમાણે ઘણી સરસ રચી જાણે છે અને તેમના વિચાર પણ સુપારેલા છે. મહારી પાસે કેટલાએક કવિતાનો અભ્યાસ કરેલો તેમાં આ ૧ લા નબરના છે હું આશા રાખું છું કે મહારી હયાતી પછી માફક કામ તે ઉપાડી લેશે. તેમની આલયવગત

(૬)

પણ સારી છે અને પ્રમાણિક છે ” આવા મુશ્કેલ મુઠ્ઠા પ્રત્યે પોતાની બક્તિ વ્યક્ત કરતા યુક્તાબીરામે ગુણાઃ પુજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ હિમ ન ચ લઘુ એ વાક્યના મર્મરૂપેજ નીચેની દ્રુક લખી દોય એમ જણાય છે કે —

“દ્વીપાન્થુ ગુજરાત નભ, દિનઠર દલપતરામ;
કાવ્ય ગુરુ એ કવિશ મુજ, વર વિબૂધ વિશ્રામ.”

શ્રીયુત્ત ન્હાનાલાલ દેવશક્ત્ર જાની સાયેનો કવિનો સમ્બન્ધ તહેમના કવિ જીવનના વિકાસ અર્થે જેટલો યશસ્વી નિવડયા છે તેટલોજ તે સ્થિતિ-જીવનની ચર્ચા કરવાને અને સામાજિક સુધારણાના પ્રશ્નો ઉઠેલવાને પણ યશસ્વી નિવડયો છે, અને આવેજ મિત્ર સમ્બન્ધ તહેમના બાળમિત્ર શ્રીયુત્ત યુક્તાબીરાસ નારાયણજી સાયેનો પણ તહેમના ગૃહસ્થ જીવનના વિકાસ અર્થે યશસ્વી નિવડયો છે કવિમા કવિના કે સમાજ સુધારણાની પ્રેરણાના પૂર હતા, પરન્તુ સસાર વ્યવહારના કાર્ક પ્રત્યે તહેમનામા એટલી ઉદાસીનતા હતી કે કોઈ કોઈવાર તહેમની કાયદક્ષતાની ઉણપ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી કવિતાની મસ્તીમા એમની પ્રકૃતિ એટલી તો તેજસ્વી રહેતી કે તે પિતાની માફક યજમાન જતિ જેવા ઓશીયાળા ધધાને ધિક્કારતા. એજીજ નહી પરન્તુ તેમની નિમ્મરૂઢા અને વ્યક્તિ સ્વાતન્ત્ર્ય એટલી હદ સૂધી પહોંચ્યા હતા કે તે ગમે તહેના હિનમ્વી અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થને પણ પોતાને સાચી લાગતી વાત કહેતા જરાએ અચકતા નહી તે વિષે કહેવાય છે કે તહેમણે પોતાના સ્નેહી મહેતા પ્રાણગોવિન્દ રાજરામનો ઉદ્દેશ્ય હિતેન્ધુ પત્રગા અથોગ્ય લખાણુ લખવા માટે, તથા ઉપરી અમલદાર શ્રીયુત્તકૃષ્ણગવ અને ગણેશરાવનો અન્માય કરવા માટે પ્રતિકાર કર્યો હતો; તેમજ કેટલાક સમય સૂધી તે પોતાના મુઠ્ઠા દલપતગમ સાથે પણ અથોલા રૂઢા હતા. આવી રીતે આ ગુણો યે અવગુણ ગણાય એટલી પ્રખર પ્રકૃતિ એ કદિ કદિ દાખવતા, પરન્તુ તહેમની આ પ્રખર પ્રકૃતિ, શાન્ત સરોવર સમી સૌમ્ય પ્રકૃતિના તહેમના બાળમિત્ર યુક્તાબીરાસને તો પાણીદાર હીરાની તેજસ્વીતા જેટલી કિમતી લાગતી તે કવિની કાર્યદક્ષતાની ઉણપને પોતાના વ્યવહાર આતુર્યથી ઢાકી દેતા, અને એ મિત્રરતનનુ મૂલ્ય ગૂજરાતના બઝારમા અકાવાને પ્રત્યેક રીતે અનુકૂળતા કરી રાખતા. આ મિત્ર યુગલની જીવનકલા સર્વ અન્દની કલા જેટલી મિત્ર હતી છતાં યે ને એકજ માર્ગ ઉપરના રહામ

રહામે ઉમેલા વડલાની જાળે જાળ ગૂંથાઈ માહીયી આદરણા માકરડાં જણામ
તેવી એકજ રુપે ત્હેમના ઇતિહાસમા શોભી રૂહી છે સ્વદેશીના આમહી
એ સસારી અવધૂત સમા કવિની મધ્યમ કદની ઘઉં વર્ણી દેહવાટિકા,
નાગપૂરી ઘોતી, જગન્નાથીનુ અગરખુ અને અમદાવાદી પાણડીના સાદા વેસે,
હસતા વદનાર્વિન્દથી શોભતી હતી. આજે એ બુલાખી બેલડી અખ ડિત
નથી રૂહી એટલુ હિનભાગ્ય છે, નહીં તો ગૂજરાત કે ઉદીચ્ય યાતિને એ
કવિ કોકિલે કંઈ કંઈ નૂતન નૈવેદ્ય ધરાવ્યા હોત.

કવિના જીવનની શરૂઆતના જમાનામા લક્ષ્મી બાવના અત્કારે છે
તેથી કાંઈ જૂની હતી માઆપ બાળકને ન્હાનપણમા પરણાવી દહાવે
લેવે એજ પરમ કર્તવ્ય માનતા હતા, અને ત્હેમાજ ત્હેમની કુલિનતા
ગણાતી લક્ષ્મી આવી બાવનાને લીધે કવિનો જન્મ ઉચ્ચ કુટુમ્બમા થયો
હોવાથી ન્હાનપણથી જ તે ઝડપાયા હતા, અને જનોઈ પ્રમગે તો ત્હેમને
વિવાહ થઈ ચૂક્યો હતો. તે પછી ત્હેમનુ પ્રથમ લક્ષ્મી મંવત ૧૮૧૮ મા
અગિયાર વર્ષની ઉમ્મરે ત્હેમનાવી* એક વર્ષે મ્હોટી કન્યાની સાથે અમ-
દાવાદની યાતિના જાણીતા વ્યાસ કુટુમ્બના ગૃહસ્થ રા નથુભાઈ નરો-
ત્તમને ત્હા થયુ હતું. કવિ કાંઈ જુદામજણા થયા અને મમાર વ્યવહારમા
પ્રવેશ્યા ત્હાજે ત્હેમને ન્હાનપણમા થયેલુ આ લક્ષ્મી ઉપાધિ ૨૫ લાગ્યુ; અને
પતિ પત્નિના વિચારોનુ અન્તર્ દિન પ્રતિ દિન એટલુ બધુ વધી પડ્યુ કે
તેથી હમ્મેશ્વા તે અપ્રસન્ન રહેવા લાગ્યા.

આ નાપમદગી ત્હેમનામા એટલે સૂધી વધી કે તે ત્હેમના દીલનુ
દર્દ થઈ પડી આ દર્દને લીધે ત્હેમની કવિ પ્રતિભા પણ કેટલોક સમય
ક્ષીણ થઈ ગઈ. કાળની ગતિ ન્યારી છે કાંઈકને તે સાનુકૂળ તો કાંઈકને
તે પ્રતિકૂળ થાય છે સ્વ. બુલાખીરામના ભાગ્યમા ગૂજરાતના કવિ થવાનુ
લખાયુ હતુ, અને દૂકા આયુષ્યની અવધોમા ત્હેમને જીવનની મોજ મ્હા-
ણવાની હતી, એટલે સદ્ભાગ્યે જેનાથી તે સદાય અપ્રસન્ન રહેતા હતા, તે
ત્હેમના પ્રથમ પતિ દેવલોક પામ્યા. ઉદીચ્ય યાતિમા અને ત્હેમા યે વળી
અમદાવાદ જેવી યાતિ કે જુદા કન્યાની ખોટજ નહી, ત્હા કવિ જેવા
ઉચ્ચ કુટુમ્બના વરના ખીજવારના લક્ષ્મી થતા વાગ શી ? ત્હેમનુ આ લક્ષ્મી

* આ અને આવી ખીજ હકીકત કવિના પરમ મિત્ર શ્રીયુત્ બુલા-
ખીદાસ નાગપણ્થુ દ્વે તરફથી મળી છે.

મંવત ૧૯૩૦ માં ત્હેમની બાવીસ વર્ષની ઉમ્મરે અમદાવાદના સ્વામીના-
રાયજી મન્દિરના જાણીતા કાગ્ગારી વ્યાસ હરિભાઈ લક્ષ્મીભાઈ કે જે તે
વખતે ઘણા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હતા, ત્હેમના મસ્કારી દીકરી જ્હેન
વિજ્ઞાન (વિંજ) ની સાથે થયું હતું પુખ્ત ઉમ્મરે થયેલું આ લગ્ન
કવિને સાતુકૂળ નિવડયું, અને પતિ પત્નિ વચ્ચે પરિણત સ્નેહની નિર્મળા
પ્રભા દિન પ્રતિદિન એટલે સૂઝી જમી કે વિપ્રલભ શૃંગારની પરિવેદનાના
આસ્વાદને અન્તે ત્હેમનામા મયોગી શૃંગારની ઝડપુ બેઠી, અને ત્હેનાજ
પ્રતાપે કવિની કવિત્વ શક્તિનો એટલો વિકાસ થયો કે જેમાથી ‘ પ્રિયા
પ્રેમ પત્રિકા ’ અને ‘ વિરહ વ્યથા ’ જેવા શબ્દ ચમત્કૃતિ અને અર્થાલ-
કાર તેમજ કળા વિધાનના નમૂનારૂપ હૃદયગમ કાવ્યો અવતર્યા

‘ ભુજ નવલ નતાગી, વીર ક્ષેત્રે વિહારી ’ એ લીટીથી જણાય છે કે
કવિને ‘ વિરહ-વ્યથા ’ વડોદરામા થઈ હતી, અને તેજ શિર્ષકવાળા કાવ્યમા
ત્હેમના વિપ્રલભ શૃંગારની મનોદશાનુ ચિત્ર ચિત્રાયું છે કે --

“કાઠે કીડા, કાઠને તે જણાએ, પ્રેમી કીડા કાયને કારી ખાએ;
ઉપરથી તે, રે રતી ના જણાય, વીતે તેને સર્વ સાચું મનાય.

* * * * *

તૂટે તોપે શ્રેષ્ઠ કિલ્લા ચણેલા, તૂટે તોપે, ધાતુ ધામો બનેલા;
પ્રેમી કિલ્લો, તૂજ તોડયો ન તૂટે, વર્ષો ંહાલી, આયુના સર્વ ખૂટે.”

વળી પત્નિ પ્રેમની ભગતીનો જૂવાળ કવિ હૃદયમા એટલે સૂઝી રહ-
ડયો છે કે ત્હેમાથી શુદ્ધ સ્નેહની લાગણી દર્શાવતી નીચેની પંક્તિઓ તેજ
કાવ્યમા ત્હેમનો સર્વ સમ્બન્ધ ખચ વર્ણવી દે છે --

“શોભીતી સાર સાક્ષી, કુલ વધુ કરમી, માત્ર આનંદિ માયા,
સ તોષી સત્ય રાગી, સદય સુહૃદયા, છે ક્ષમા કેરી છાયા,
રૂપાળી રમ્ય મૂર્તિ, રતિ-ઉરવશી કે, રાધિકા રાણી અન્ય,
માયાળુ માન્યવતી, વિજર્ઘ વધુ તણા, રૂપને શુભ ધન્ય !! ૧
ઈચ્છા યોગે હરીની, કુલં વધુ મળી તું, કથ કલ્યાણ કારી,
તારી છે ખુબિ ન્યારી, નવલ સુનિપુણા, પ્રેમ કેરી પથારી:

ધારી-ધારી-ધરામાં કરિ ગૂહ ગૂહિણી, પ્રેમથી પ્રાણુ ખ્યારી
 મારો ઓ ! માન્યવ તી, વિજય સુવિજયા, રે ! વધુ કષ્ટ હારી. ૨
 શતા ૨ ગે રસીલી, છબિલી છબિ તણી. સ્વામીને સૂખ હાતા,
 માતા બહાલી મણીની, નવ કદી લહુ હું, પાર હું ગૂણ ગાતા,
 કાતા તું કોડવાળી, કુશળ સુનિતિમા જે જડી ફેરી જાતા,
 ભા-તારી ભવ્ય ભાસે, સજ થઈ ઉઠતી, બેલિ તું વા'લું વાતા. ૩”

પતિને અનુલક્ષી આ અને બીજી પંક્તિઓમા લેખની ગુણ ગીતા
 ગાતા કવિ સ્હેજે પોતાના સાસુ, સસરા, પુત્રી, પતિનો સ્વભાવ અને
 લેખના શરીરની શોભા વિગેરેની આપણને ઓળખાણ કરાવે છે. આ કાવ્ય
 લખાયા પછીજ લેખની બીજી બે પુત્રીઓ બહેન ધનલક્ષ્મી અને શિવલ-
 ક્ષ્મીનો જન્મ થયો હોવો જોઈએ. લેખની આ બે પુત્રીઓ હયાત છે
 અને બહેન શિવલક્ષ્મીની સસાર વાડી વિકસી છે, તથા સહુથી મોટી પુત્રી
 બહેન મણિ એકજ ચીરજીવી ભાઈ છબીલરાયને મૂકી દેવલોક પામ્યા છે,
 અને બહેન ધનલક્ષ્મીને કાંઈ મનન નથી

આશરે ૧૯-૨૦ વર્ષની ઉંમરે બુલાખીરામને પ્રેરણા થઈ કે અમ-
 દાવાદની હિદાય સાતિના સગા વિચારના ગૃહસ્થોની એક સસ્થા ગ્રામ-
 પત્ની; અને લેખા સ્વેચ્છાતિ અને યાત્યુજ્જ્વલિના ઉપાયો ચોજવા, તથા નિ-
 બન્ધો અને કવિતા દ્વાગ જ્ઞાનવર્ધક વિષયોની ચર્ચા કરી સમાસદોતું જ્ઞાન
 વધારવું આ પ્રેરણાને ગ ન્હાનાલાલભાઈએ વેગ આપ્યો, પરંતુ તે દગ-
 મ્યાન લેખને નોકરી અર્થે બહાર ગામ જવું પડવાથી કેટલાક સમય મૂકી
 કવિનો વિચાર અમલમા આવી શક્યો નહી. એક દિવસ લેખણે પોતાનો
 વિચાર રાયપુર મકલામા આપારાવ ભોળાનાથની લાયબ્રેરીમા મળેલા લે-
 ખના મિત્રો રા બુલાખીદામ નાગયજીજી દવે, રા. હગોવિંદ લાલભાઈ
 જની, સ્વ કેશવલાલ દલપતરામ વ્યાસ તથા સ્વ પુરપોત્તમદાસ દવાશ કર
 દાકતર વિગેરેને જણાવ્યો. આ મિત્રોએ લેખને અનુમતિ આપી અને
 તરતજ એક સગ્રા શરૂ કરી લેખેનું નામ લેખણે ‘મિત્ર મંડળ’ રાખ્યું,
 અને આપણી સાતિના સારગપુઝ કોકડીઆની પોળના રહીશ સહમત બુલા-
 ખીદામ ચાવરભાઈ કે જે તે વખતે મગનભાઈની કન્યાશાળાના માસ્તર
 હતા, લેખના આશ્રય નીચે લેખની અદવાડીક સમાઓ ભરવા લાગ્યા, આવી

આઠ દસ સભાઓ ત્યાં ભરાઈ, અને યુવાન સભાસદોના ઉત્સાહથી દિન પ્રતિદિન તે મિત્ર મંડળ પ્રગતિમાન થવા લાગ્યું. તે દરમ્યાન તહેની યોગ્યતા જોઈને સ્વ. મહેતા પ્રાણુગોવિંદ રાજરામ, સ્વ જાની અમૃતલાલ મહાશંકર, સ્વ. ત્રિવેદી હરિશંકર જોદલભાઈ, સ્વ. જાની ત્રિભૂવનદાસ બાપાલાલ તથા રા. રાવળ દામોદર સાકળેશ્વર વિગેરે મંભાવિત્ ગૃહસ્થો તહેના સભાસદ તરીકે જોડાયા. આ સમયે મહેતા પ્રાણુગોવિંદ રાજરામ સાકડી-શેરીમા ત્રીજા નંબરની નિશાળના મહેતાજી હતા, અને ત્યાંજ તહેમના આશ્રય નીચે તે મંડળની ધણી સભાઓ ભરાવા લાગી. આ સભાઓમા આપણા કવિ ધણી ઉલટથી ભાગ લેતા, અને ધણે ભાગે તે હાસ્યજનક, જોધક અને રસિક કવિતામાજ વ્યાખ્યાનો આપતા. આટલી ન્હાની વયે પણ તહેમનો વાણી પ્રવાહ સરળ, ધીગ, સભારજક અને ગૌરવવન્તો હતો. તહેમના તેમજ સ્વ. મહેતાજીના ઉત્સાહ અને કાર્યદક્ષતાથી તે મંડળની ખ્યાતિ અમદાવાદ અને પહારના ગામોની ચાતિમા ધણી વધવા લાગી; અને તહેના સભાસદોની મંખ્યા વધીને છેક ૧૯૨ સુધી પહોચી.

આમ તે મિત્ર મંડળની કીર્તિ દિન પ્રતિદિન વિસ્તારવન્તી થતી ગઈ, અને સર્વત્ર તહેનો મશ્ગલ ગવાવા લાગ્યો. તેથી છેવટે મંવત્ ૧૯૨૯ ના આસો વહી ૧૩ ને રવિવાર એટલે સને ૧૮૭૩ ના આકટોબર માસની ૧૯ મી તારીખે એક મોટી સભા સમક્ષ તે ' મિત્ર મંડળ ' નું નામ ફેરવીને ' શ્રી ઉદીચ્ય હિન્દુ સભા ' રાખવામા આવ્યું. આજે પણ આ સભા હયાત છે અને શિષ્યવૃત્તિઓ દારા ચાત્યુત્તરિના કાર્યો કર્યે જાય છે.

તે સમયે સભામા સહુથી વધારે ઉમ્મર લાયક સભાસદ સ્વ. પ્રાણુ-ગોવિંદ રાજરામ મહેતા હતા, અને તહેમને તહેનું મન્ત્રીપદ આપવામા આવ્યું હતું તહેમણે ધણી કુનેહ અને સમય સૂચકતાથી સભાનું સુકાન આગળ ચલાવ્યું હતું, અને તહેનું ધણું કામકાજ તહેમની નિશાળમાંજ થતું હતું. તહેમા કવિ બુલાખીરામ ધણાજ ઉત્સાહ પૂર્વક આગેવાની ભર્યો ભાગ લેતા હતા, અને પોતાના ઓળખીતા, બીજી ચાતિના પ્રગતિપ્રિય સજ્જનોને તહેમના ચાનનો લાભ આપવા ન્હોતરતા હતા. આ અરસામા તહેમણે ' બાલકલ્પ બોજન અનીતિ ચતક ' નામક સહુથી પહેલું લાખું કાવ્ય લખ્યું હતું; અને તે તહેમણે 'સભા' સમક્ષ ધણી છટાથી વાંચ્યું હતું. આ કાવ્ય 'અન્દ્રકાન્ત' નામના માસિકમા છૂટક છૂટક છપાયું હતું, અને તહેના સારા

વખાણ થયા હતા; પરંતુ આ આખું કાવ્ય એક સાથે સમ્પૂર્ણ તો છપાવા પામ્યુંજ નહીં. ત્હેમથી ત્હેના અવશેષરૂપે કવિએ પોતાના કાવ્ય-કૌસ્તુભના બીજા ભાગમાં ‘ અક્ષ બોજન ’ નામક તૂટક કાવ્ય અમદાવાદની સાતિને અનુલક્ષીને પ્રકટ કર્યું છે. ત્હેમાં તે સમયના ગાતિ બોજનની વ્યવસ્થા તથા આક્ષણોની જમણ પ્રત્યેની સ્થિતિનો વર્ણનાત્મક શૈલીમાં આબેહુબ ચિતાર આપ્યો છે કે —

“વખત જમવા તણી નાત કેરી થઈ, ભટ ભરાવા ભટો ભટ લાગ્યા;
કૈંક ન્હાયા અને કૈંક શોળે થયા, રાખી બેઠા પછી સર્વ જાગા.
જદુભટે જાજર પાસ આસન કર્યું, પ્રેમશ કર કહે પ્રેમ લાવી,
વાસ્તુ વાડા તણું કયાથી કરવા મળે, ભટ ભણેલા તમો તૂંધ ભાવી.

* * * * *

કેર કાળો કર્યો કંટકેશ્વરજીએ, આવીયો ખૂમ અગ્રાસ પીને,
સરત જીત્યો જમ્યા બાદ જુગતે કરી, સાફ બે શેર ધીને
અકરમીશંકરે ઉંચુ અવલોક્યું કે, શીરપર નાજ પડવાથી રડીઓ;
થે ગયા શીર કેરાજ ચીતાળીયા, રક્ત લીધે ભરાયોજ દડીયો.
એદિશ કર તણી બાજ અદર થકી, જાયછે જમણ સમજિ ઉપાડી,
લાગથી તિવ્રશ કર થકે ટાટીયો, ફડફડે સમજિ ચીચીયાજ પાડી !!
કૈં દયક દયક પાણી પ્રીતેથી પીએ, ફેરવે પેટ પર હાથ કોઈ,
માગતા જાય છે જોઇતું જેહને, કૈં વખાણે બનેલી રસોઈ
શોભતા સહુ ગભનન સમા દિજવરો, કો નિરાતે અપટ કો અપાટે;
કૈં અધુરા રહ્યાને પડ્યું પાયદળ, પાણી પોકારી ત્યાં કૈંક છાટે.
પેટ ગાગરસમા આગળે આવીયા, લીસિત કેરી મસક કોક ધારે:
એવિ રીતે દિજોને જમાડી લિધી, ભટજીએ ત્યાદ્ધ સાળાશી ભારે.”

અને તેજ કાવ્યના એક બીજા ખણમાં ત્હેમણે એક ખૂબ જમણા જદુભટ નામના આક્ષણની સ્થિતિ વર્ણવતા ઘણી સરસ રીતે સમસ્યા પૂરી છે કે:—

અરસ પગસ સખી કહે શો અચળો આ છે,
ગિરીથી ગિરેલી આ તે શીલા શું સવાઇ છે !

કે આ સખી માતેલો માતગ કે મહીશ આ છે ?
 દેવ કે હુંદાળા તણી આવી સ્વારી આહી છે ?
 હશે આ તે બીમ કે ચો ખહેન કુંમકર્ણ કહે ?
 જળહર રોગીની કે આ દયા જણાઈ છે ?
 નહી પડે ગમ નામ અમને જુલાખીરામ
 ભરેપુરે માસે ભામા કે આ ભારેવાઈ છે. ?

આ અને આવી ઘણીયે સમસ્યાપૂર્તિ તથા પાદપૂર્તિ ત્હેમણે માંડ-
 વીમા નિકળતા આર્યસુખોદયક નામના પત્રમા તથા સુખોદય પ્રકાશ નામના
 માસિકમા વારંવાર પૂરી છે.

આ પછી જ્ઞહારે ત્રીજા નખગની નિશાળમા સમાઓ ભરવાની
 અગવડ જણાઈ ત્હારે કવિએ પોતાના ગુરુ દલપતગમને મળીને
 હિમાબાઈ ઇન્ડીયનમા સમાની બેઠકે ભરવાની પગવાનગી મેળવી;
 અને ત્હા દર રવિવારે જૂદા જૂદા વક્તાના ભાષણો થવા લાગ્યા.
 ત્હેમા રા સા મહિપતરામ રૂપરામ નિલકંઠ, કવિ દલપતગમ ડાહ્યાબાઈ,
 ભક્ત કવિ બોળાનાથ સાગબાઈ, તથા તે સમયના અમદાવાદની સ્કૉલ-
 ડૉઝ કૉર્ટના જજ જાણીય ગોપાળગવ હરિ દેશમુખ અને ફર્ટ કલાસ સ-
 બજજ ગ. મણિબાઈ જશબાઈ વિગેરે અભાવિત વિદ્વજનો હાજરી
 આપતા, અને પ્રમગોષાત ભાષણો કરતા તથા સખા પ્રત્યે સપૂર્ણ સહાનુ-
 ભૂતિ રાખતા. આ અગસામા આહીના વતની અને વડોદરા રાજ્યના ન-
 વસારી પ્રાન્તના ડીરટ્રક્ટ જજ તથા પાછળથી ફિવાન બહાદુરની માનવતી
 પદ્મીએ ચહડેલા ગૂજરાતના સ્વદેશ પ્રેમી સાહર અમાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ
 તથા વડોદરા રાજ્યના નેટીવ એસીએટ્ડ ટ્રુ ધી ગવર્નર્સ જનરલ અને
 આહીના વતની ગ બ લાલજીભાઈ પુરુષોત્તમરાય ધ્રુવ વિગેરે વિદ્વાનો પણ
 જ્ઞહારે વડે દરેથી આહી આવતા ત્હારે સમામા હાજરી આપતા
 હતા, અને ત્હેની પ્રગતિ ઈચ્છતા હતા આવા વિદ્વજનોની સહાયથી સ-
 માની પ્રગતિ દિન પ્રતિ દિન વધવા લાગી, અને ત્હેમા આપણા કવિએ પણ
 યથાશક્તિ મતિ શ્રમ લીધો હતો તે પ્રમગોષાત બાળસમ, વૃદ્ધસમ, રડવા
 ફરવા વિષે, તથા જમણવાગ અને બિચાર વિગેરે કુચાલો અને કુટુંબો
 વિષે, તથા હિન્દુનાસીઓના જીવન ફલહ અને પતિ પત્નિના જીવનમા થતી

અસમાનતા અને તેથી અનેક રીતે થતી અધોગતી વિષે દુષોધક અને મનોરંજની શૈલીમા સખ્દ ચમત્કૃતિ અને અર્થ ગૌરવવાળા કાવ્યો વ્યાખ્યાન રૂપે વાચતા હતા, અને આર્યસુષોધક તથા રાસ્તગોષ્ઠતાર આદિ પત્રોમા પ્રકટ કરતા હતા. આથી ત્હેમની ખ્યાતિ દિન પ્રતિ દિન અમદાવાદના અને બહાર ગામના જનસમાજમા અને વિદ્વાનોમા વધતી ગઈ; અને ત્હેમના ઉપર ધણી રચ્છેથી પ્રમંશાના પત્રો પણ આવવા લાગ્યા.

કવિનાં બાળલક્ષ્મ અને તેથી થતી અધોગતી તથા જીવનની અસમાનતા ચર્ચાતા ત્હેવાજ ખીજ કાવ્યો વાચીને મુમાઘ નિવાસી ઇન્ડીયન સ્પેક્ટેટરના માલીક અને વિધવા પુનર્લક્ષ્મના હીમાયતી શ્રીયુત્ બહેગમજી મહેરવાનજી મલબારી ત્હેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા, અને ત્હેમણે કવિની સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યો, તથા તે દ્વારા ત્હેમણે ત્હેમની સાથે એટલો પરિચય વધાર્યો કે તે બન્નેની પરોક્ષ મૈત્રિ બધાં આ અગસામા શ્રીયુત્ મલબારી વિધવા પુનર્લક્ષ્મની ચર્ચા ચલાવતા હતા, એટલે પોતાના કાર્યમા મદદ કરવાને ત્હેમણે કવિને બાળલક્ષ્મથી થતી હાની વિષે એડ સચોટ લામુ કાવ્ય લખવાને સૂચના કરી કવિએ આ સૂચનાને ઉમગથી વધારી લીધી અને 'બાળલક્ષ્મ છત્રીશી' તથા 'બાળલક્ષ્મ બાવીશી' નામના બે અસરકાર લાખા કાવ્યો સુષોધક શૈલીમા લખ્યા હતા ત્હેમા ત્હેમણે બાળલક્ષ્મથી થતા અનેક ગેરલાભો અને મનુષ્ય જીવનની અધોગતિ ધણી સચોટ રીતે વર્ણવી છે. આ બન્ને કાવ્યો ત્હેમણે હિમાલાય ઇન્સ્ટીટ્યૂટમા એક માસ સૂધી દર રવિવારે ત્હેમના ગુરુ કવિ દલપતરામ અને રમૌલકૌઝ કોર્ટના જન્મ શ્રીયુત્ ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખના પ્રમુખપણા નીચે ધણી છટાથી વ્યાખ્યાનરૂપે ગાયા હતા. ત્હેમના આ કાવ્યની અસર શ્રોતાજનો ઉપર એટલી તો સારી થઈ હતી કે તે સામળવાને આખું પેલાપણું પૂરું વચાઈ રૂઢું ત્હા સૂધી સભા સ્થાનમા લોકોની બારે હક જમતી હતી આ કાવ્યથી ત્હેમના મિત્ર વર્ગમા પણ ત્હેમનો શક્તિ વિષે આદર ઉત્પન્ન થયો, અને અત્હાર સૂધી જે કોઈ ત્હેમને 'અલક' 'બુલાખી' 'કહી સમ્બોધતા તે હવે ત્હેમને 'બુલાખીરામ' 'કહીને સમ્બોધવા લાગ્યા. મિત્રોની આવી બદલાયલી વૃત્તિ જોઈને ત્હેમણે પોતાની સાતિમાથી બાળલક્ષ્મ, વૃદ્ધ લક્ષ્મ, જમણુવાર આદિ કુચાલો નાખૂદ કરવાને તથા ખીજ સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાને સભા તરફથી સાતિનું એક માસિક પત્ર પ્રકટ કરવાની અને રચ્છે રચ્છના સાતિ બાધઓને એકા મેળીને સાતિમા સુવારો

કરવાને એક ન્હોટી સમા મેળનાની સૂચના કરી હતી ને વખતે સભાની આર્થિક સ્થિતિ મોળા હોવાથી આ સૂચના વિષે કાંઈ પણ લક્ષ અપાય નહી, પરંતુ પાછળથી સભાએ તે સૂચના અમલમાં મૂકી, અને અત્દહારે એ કવિએ વાવેલા ખીજના 'શ્રી અખિલ ભાગતવર્ષીય ઉદીચ્ય બ્રહ્મ સન્માન' અને 'ઉદીચ્ય હિતેચ્છુ' પત્ર તથા ત્હેનીજ અસંગના પચિણામે અન્ય માતિ પત્રો જેવા વૃક્ષ ખીલી રૂલા છે ત્હેમના માતિ સુધાગણા વિષે કેટલાક મક્કમ વિચારોથી તે સુધારક તર્કકે ઓળખાતા હતા, ત્હોયે તે અત્દહારના હાડ સુધાગક જેવા દુગાંધી તો ન્હોતાજ.

તે પછી આશરે આડેક મામે કેટલાક મિત્રોની સૂચનાથી કવિએ ખેલ્યા 'વ્યભિચાર' વિષે વાચેલા કાવ્યને વિસ્તારીને 'વ્યભિચાર નિષેધ' નામક કાવ્ય લખ્યું હતું, તે પણ ત્હેમણે હિમાબાઇ ઈન્ડીયન મા ગ સા મહિપતરામ રપગમ નિલકંઠના પ્રમુખપણા નીચે જાહેર વ્યાખ્યાનરૂપે ગાયું હતું. ત્હેમના આ કાવ્યથી પણ ઓનાજનો અતિ પ્રસન્ન થયા હતા; અને

“દીપક દારા દેખતા, પૂરૂષ પડે પત ગ;
દગ્ધ થયે દિલ ના ડગે, લસમ થાય પછી અંગ.”

એ દોહરો વચ્ચે કે તરતજ મહામા તાળીઓનો મડમડાટ થઈ રૂઝો હતો. કોઈ લાગણીવાળા યુવાને તો તે દોહરો તરતજ લખી લીધા અને પાનકોળના નાકે તથા રેશ્મે ચટશન આગળ ખીનો ઉપર ને ઠેકાણે ઠેકાણે લખ્યો હતો. આ ભાષણનો ઉપરહાટ કુત્તી વખતે ગ સા. મહિ-પતરામભાઈએ કહ્યું હતું કે—“કવિના વિચાર અને કવિતા સારા છે, પરંતુ જેટલું મન તેમણે કવિતા પાછળ રોક્યું છે તેટલું જો તેમણે અંગ્રેજી શિખવા પાછળ રોક્યું હોત તો તેમને સાગે લાભ થાત હાલનો જમાનો એવો ચાલે છે કે જુવાન છોકરાઓ પોતાનું કર્તવ્ય શું છે તે સમજના નથી, અને કવિતાના રાગડા કરવામાં પોતાનો અમૂલ્ય વખત ગુમાવે છે, અને તેવુંજ આ કવિનું પણ અનેકું હોય એમ જણાય છે.” આ માર્મિક વચનથી કવિને પોતાનું નહી પણ કવિતાનું અપમાન થતું લાગ્યું, તેથી તરતજ તે સભા સમક્ષ ઉભા થઈને નિડાપણે બે વા કહે—“કવિતા એ સાહજિક છે, અને તે માણસના જીવનનો પ્રાણ છે. બાળક પણ હાલગ-ડાથી ખુશ થાય છે અને જ મલના જનવર તથા નિષધ નાગ પણ મોગ-

લીનાં ગાનથીજ વશ થાય છે. એટલે કવિતા એ કુદરતનું અંગ છે અને તેથીજ પણ સુદૃઢ પણ ગાનના તાનમાં તલ્લીન રહે છે તો મનુષ્યને તે પ્રિય ન હોય એ કેમ સમજે ? જેમને કવિતા ઉપર પ્રીતિ નથી તેમને તો તે વિષે સમજાવતા અરાસિકેષુ નિવેદનં । શિરસિ મા લિલ્લ મા લિલ્લ । જેવુંજ થાય. ખાટે કવિતાનો મર્મ શો અને કેવો તે સમજવાનું તો હું તેના રસિકોનેજ સોયુ છું.” કવિના આ સ્પષ્ટ વચનથી રા. સા. મહિપતરામભાઈને ખોટું લાગ્યું અને તરતજ તે સભા સ્થાન છોડીને ચાલ્યા ગયા.

આ અરસામાંજ કવિએ પોતાના પિતાના શેડ અને પ્રાર્થના સમાજના પિતા તથા ભક્ત કવિ બોળાનાથ સારાભાઈના ચીર છવી અને ગૂજરાતના અત્કારના માનનીય સાક્ષર શ્રીયુત્તરસિંહરાવભાઈના લમના સમાચાર જાણીને તેની ખુશાલીમાં એક કવિતા રચી, અને તે શ્રીયુત્તર બોળાનાથભાઈને ભેટ કરી. આ ભક્ત કવિએ તેના ગુણુ દોષ વિષે કાંઈ પણ ન ઉચ્ચારતા ખુલાખીરામને કહ્યું કે.—“ અમે અમારા વખાણુ આવી કવિતા દ્વારા અમારાજ મ્હોડે સાબળવા ઇચ્છતા નથી.” આથી એ હોય ભર્યો કવિ ખશીયાણા પડી ગયા. તેમણે તે કવિતા તરતજ ફાડી નાખી અને ત્કાથી ચાલતા થયા.

આ અને આગળ ઉપર બનેલા આવા બીજા પ્રમગ્નો ઉપરથી જણાય છે કે તેમનું વ્યક્તિત્વાતન્ત્ર્ય ઉત્તમ હતું; છતાં લાયકના લાયક ગુણુ પિંજાનતા તેમણે જગતે આચકો ખાધો નથી જ્યાં જેટલું તેમને ન બન્યું તેટલેથીજ તેમણે પતાવ્યું છે; પરન્તુ કાંઈ દિવસ તેમણે મનમાં કોઈ પણ વાતની હેયાગ્રાજી રાખી હોય એમ જણાતું નથી એ નિસ્પૃહ કવિએ અમદાવાદના વિદ્વાનો અને સજ્જનો વિષે એક મિત્ર સમક્ષ વાત નિકળતા વિરોધાભાસાલ કાગ જણાવતા દોહરામાંજ કહી દીધું હતું કે:—

“જ્યા મહિપત બોળા વસે, હોય અધિક અંધેર,
ઉલટું રાજનગર વિષે, પ્રજા સુખી સહુ પેર.”

અને તેનો તેમણે અર્થ કરી બતાવેો હતો કે—“ જ્યાં બોળા ગમ્મ હોય ત્યાં ઘણું અંધેર હોય, પણ રાજનગરમાં એથી ઉલટું છે, અને સદ્ગુણી પ્રજા સુખી છે, કારણ કે મહિપતગમભાઈ અને બોળાનાથ જેવા સુધારાના અગ્રેસર અમદાવાદમાં હોવાથી પ્રજા સુખી છે.” એમ કહી કવિએ આ બન્ને ગૃહસ્થના ગુણો પ્રત્યે પોતાનો આદર વ્યક્ત કર્યો છે

આ પછી તેમણે મંવત ૧૯૩૦ ના માગસર સુદી ૧૫ ને શુભરાત્રે દિમાભાઈ ઇન્ડીટ્યૂટમા ' રૂઢિ બુદ્ધિ મંવાદ ' વિષે રચેલુ કાવ્ય બહાર વ્યાખ્યાન રુપે રમૌલકોઝ કોર્ટના જજન શ્રીયુત્ ગોપાળરાવ હરિના પ્રમુખપણા નીચે વાચ્યુ હતું. આ કાવ્ય પણ તેમના ખીર્મ કાવ્યોની માદક સમાજનોને પ્રિય લાગ્યુ હતું, અને તેના અન્ત ભાગમા

“વિદ્યુતના દીપક કર્યા, ઠળવા વરૂણને જે દીધું,
પ્રતિમા પ્રજાકર પાડી આપે, કાર્ય એ કેવું કીધું;
રેતી અને માટી તણા મેં પાત્ર કીધ સોહામણા.
કીધ યંત્ર કામ સ્વતંત્ર હણીને મંત્રનાં તર્કટ ઘણા.”

આદિ દ્વેકામા બુદ્ધિ ચાતુર્યના વર્ણનથી પ્રમુખ સાહેબ પણ ઘણા ખુશ થમા હતા, અને ઉપમહારમા કવિના બારે વખાણુ કર્યા હતા. તેમણે પાછળથી તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૭૭ ના દિવસે તેમને સર્ટીફિકેટ હળી આપ્યુ હતું કે:—

“ I have much pleasure in stating that Mr. Bulakhibhai Chakoobhai is a very promising young man. He possesses a poetical genius of a very superior order combined to a spirit of Reform. I have heard with great pleasure, occasional recitations of his poetry on social evils and ridiculous customs of Goozrath. I think he will still improve by the Lessons which he receives from Kuvishwar Dulpatram, the well-known poet and reformer and if no better man will be found, I think he will be a fitting successor to the Kuvishwer and worthy of the patronage of the Goozrath Vernacular society.”

આ શિવાય અમદાવાદના મીસનરી ખાતાના ઉપરી અને અંગ્રેજ બચાકરણના કર્તા રેવરન્ડ જે. વી. એસ ટેલર સાહેબે તથા કોર્ટના મુકદ્દમાથી જાણીતા ચણેલા ઇડર સ્ટેટના દરબાર અને કાવ્યશાસ્ત્રના ઉપાસક તથા કવિના શુભેચ્છક સ્વ. જડેજા કેસરીસિંહ જૂનપસિંહે પણ તેમને સ-

ટીશીકેટ આપ્યા છે. દરબારસહેબે ખુવાખીરામની કવિતા શક્તિની પ્રમશા કરતા લખ્યું છે કે—” * * * * કવિશ્વર દલપતગમ જેવી મિહાશ તમારી કવિતામા ઉભરાય છે હું નક્કી કહું છું કે સાહિત્ય શાસ્ત્રના યોગે તમાગમા પ્રાસાદિક કવિતો અકુર છે. ઉત્તેજનાના યોગ વડે ઉત્સાહથી જો આ કામ તમે ચાલુ રાખશો તો ખીજ દલપતગમ તરીકે હવેની પ્રજામા તમે પ્રસિદ્ધ થશો. ” આવી રીતે તહેમની કવિત્વ શક્તિના વખાણ ધણા સમ્ભાવિત ગૃહસ્થોએ કર્યા હતા, અને કેટલાકે તો તહેમને ઈનામો પણ આપ્યા હતા.

તે પછી મવત્ ૧૯૩૧ ની સાલની શરૂઆતમા કવિને નોકરી અર્થે મુખાઈ જવું પડ્યું હતું. ત્યાં તે એક બહેપારીને ત્યાં માસિક રૂ. ૨૫) ના પગારથી નોકરી કરતા હતા, અને તે ઉપરાન્ત સ્હાજના એ કલાક માટે રૂ. ૬) ના પગારથી એક ટ્યૂશન રાખ્યું હતું આજ વર્ષમા મહારાણી વિક્ટોરીયાના પાટવી કુમાર અને પાઞ્ચથી બ્રિટિશ મહાગબ્બના શહેનશાહ સાતમા એન્ડર્વ પ્રીન્સ આદિ વેદસ તરીકે પહેલ બહેલાજ હિન્દુસ્તાનની યાત્રાએ આવી મુખાઈના કિનારે ઉતર્યા તહેમના સ્વાગત માટે પ્રજાજનોમા થતી બાકે ફોડધામ અને ઉત્સાહ જોઈને કવિએ તે પ્રમગનું વર્ણન કરતા ‘યુવગજ યાત્રા’ નામક કાવ્ય લખ્યું હતું, અને તે તહેમણે પાઞ્ચથી મવત્ ૧૯૩૨ ની સાલમા જૂના પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કર્યું હતું તહેમાતહેમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા હિન્દવાસીઓની સ્થિતિ વર્ણવતા યુવગજને વિનંતિ કરી છે કે.—

(આપના)

* ‘દેશીને અધિક અધિકાર, અમને તો ગણે નાહાર;
હીલમા ગૌર ચર્મની દાઝ, એ તો યોગ્ય નહીં યુવરાજ.
નયિ કાઈ દેશમા વેપાર, બારે દેશ તણે પણ ભાર,
શેણે શા ઉપર એ સ્થાજ, એનો કયાસ કર યુવરાજ.
ઈલા સરખો અજા પર ભાર, લાથે કોય પણ વિચાર,
નહીં શકશે કદિ પણ નાજ, એ માલુમ તને યુવરાજ.”

આવા તહેમના મર્દાનગી ભર્યા ઉદ્દામ વિચારોને ત્યાંના કેટલાક સ્વ-
દેશ હિતૈષી તત્ત્વથી પોષણ મળ્યું. તેથી તહેમનામા સ્વદેશ ભક્તિના અકુર

ફૂટ્યા; અને તે પમગોપાત સ્વદેશ કીર્તિના કાવ્યો લખવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આ વર્ષમાં અમદાવાદમાં સાબરમતી નદીમાં બારે રેલ આવવાથી શહેરમાં ઘણે ઠેકાણે ધરો વિગેરેને બચ કર નુકશાન થયું હતું; અને ત્રે-વુજ નુકશાન કવિના એકાદ એ મકાનોને પણ થયું હતું. તેથી તથા મુઝા-ધમાં તહેમની તખ્તિયત નાદુરસ્ત રહેવાથી તે નોકરી છોડીને દીવાળી ઉપર અમદાવાદ આવ્યા, અને આહીજ નોકરીની તપાસ કરવા લાગ્યા. આ બચ કર રેલ વિષે ઉદ્દેશ્ય કરતા તહેમણે ‘પથ્થર ઉપર પાણી’ નામની કહે-વત ઉપર કાવ્ય લખતા લખ્યું છે કે.—

“સાબરમતી શ્રીપુરમાં કોપી, ગુસ્સે અધિક બરાણી,
ફરી વળ્યા સહુ કોટજ કેરા, પથ્થર ઉપર માણી.”

આમ કવિતાની પ્રેરણાના પૂર તો કવિમાં હતા જ, અને તહેમા મ-નજનો તરફથી ઉત્તેજનાનો યોગ થયો એટલે તહેમની કાવ્ય કળા અદ્ધ-મીના શશી સમી શોભવા લાગી, અને તહેમાવી સ્વદેશ ભક્તિના ઓજસ પ્રકટયા. જે સમયે સન ૧૮૫૭ ના બળવા પછી મહારાણી વિક્ટોરીયાના ઢઢેરાથી સમગ્ર દેશમાં એવી તો શાન્તિ ફેલાઈ ગઈ હતી કે સ્વદેશ, સ્વદેશી કે સ્વગાળ્યનું કોઈ વિગ્લ પુગ્મે શિવાય નામ સમગ્રણ પણ લઈ ચકતું નહી તહેવા વિષમ સમયે આપણા યુવાન કવિના ઉજળતા લોહીમાં એ તણે શ-ખ્દોનો રણુકાર થઈ રહ્યો હતો, અને તે તહેમની કવિતામાં યે પાગર્યો હતો.

સ્વદેશ ભક્તિની આ ભાતીના જૂવાળમાં તહેમણે તરતજ ‘સ્વદેશ કારીગરી’ નામક લાગુ કાવ્ય લખ્યું, અને તે સવત્ ૧૮૩૨ ના બાદરવા વદ ૯ ને મગળવારે દિ. બ અબાલાલ સાકરલાલના પ્રમુખપણા નીચે હિમાબાઈ ઇન્ડીટ્યૂટમાં જાહેર સભા મમક્ષ વાગ્યું હતું. તહેમાં.—

“આર્ય ભૂમિની અગત્ય, બીજા દેશોને પડતી;
તે શું માગે ભીખ, અન્ય આગળ જઈ રહતી.

* * * * *

ચીજો છે વિદેશી સહુ એ ઠગારી, ન લેશો જતાં છવછે અર્જ મહારી;
હવે હું રહ્યો આખરે એથિ હારી, વિલાતી ચીજ વીર લેજો વિચારી.

* * * * *

(૨૨)

જંગલ જાવે સમજે ન મને, જંગલિમાં પોતે કાઢે તમને,
'જંગલ ખાઉં જો હોય કને, બસ બંધ કરો,
પરદેશિ ચિજ વાપરવી દેશી તમે.

* * * * *

જીવો આગગાડીના જેવો સુધારો,
યુરોપનો જાય છે કરતો ઘસારો,
અવર બારખાનાનો ભારે ખટારો.

(તથા)

હુંટારા તો લગભગ મદિરે આવ્યા,
હવે કદી એમને જો ન અડાવ્યા,
ખચિત સાંસા પડશે તમોને તો ખાવા,
સ્વદેશી, કમર કસી મચો કેવા !
દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન દેવા.

* * * * *

જ્યારે અન્ય વર્ણુ ખાઈ વટલઈએ
તો શું અન્ય માલ લઈ ન અભડઈએ.”

વિગેરે સ્વદેશી કારીગરીના ઉત્તેજનાયે તથા પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવા વિષેના લેખના અન્તિમ ઉદ્દેશારો સાબળાતે એ સ્વદેશપ્રેમી વિદ્વાન પ્રમુખ સાહેબ અને અન્ય સમાજનો ધણ પ્રસન્ન થયા હતા; અને તે વખતથી કવિ ઉપર પ્રમુખ સાહેબની પરમ કૃપા ઉતરી. આ સમયે દિ. બ. અબાલાલભાઈ વડોદરા રાજ્યના નવસારી પ્રાન્તના ડિસ્ટ્રીક્ટ જજ હતા. તેમણે તેમને પોતાના ખાતામાં નોકરી અપાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી; તેથી નોકરીના ઉમેદવાર કવિને આ સુયોગ ગમ્યો, અને કવિતાના સ્વચ્છન્દ વિહારી એ પક્ષીગળે નોકરીના પાજરામાં પૂરાવું કબુલ કર્યું. તેમણે મેંવત્ ૧૯૩૩ ના વર્ષની શરૂઆતમાં અમદાવાદ છોડ્યું, અને નવસારી પ્રાન્તના ન્યાય ખાતાની નોકરીમાં જોડાયા. આ સમયે તેમની ઉંમર આશરે પ્રત્યેક વર્ષની હતી.

વિદ્યા વિનોદી અમાલાલભાઈની છાયામાં રૂઢીને કવિનું કવિત્વ અધિક
છળાએ દીપવા લાગ્યું, અને તેમાં સ્વદેશ ભક્તિના પૂરની ભરતી થઈ.
એટલે તેમાંથી જે જમાનામાં સરકાર સ્હામે અક્ષર પશુ ન બોલી શકાય
તેવા ખોટી રાજ્યભક્તિના દાબિક સમયે પરદેશી માલનો બહિષ્કાર સ્વ-
વતા સરકાર તેમજ દેશીઓની ખરી સ્તીતિ ઉઘાડી પાડનારાં ' સ્વદેશ
વાત્સલ્ય ' અને ' સ્વદેશ બંધનું કર્તવ્ય ' તથા ' સ્વરાજ્ય ભક્તિ ' અને
' રાજ્ય ધર્મ ' જેવા કવિ નર્મદ અને ગ્રામી દયાનન્દની અસરોવાળા મર્મ-
વેધી અને પ્રોત્સાહક કાવ્યો તેમની નિડરતાના નમૂનારૂપ આવતર્થા. આ
કાવ્યોમાં અન્તરના ઉભરા ઠાલવતા કવિએ લખ્યું છે કે:—

“જે આર્થ મેં કે અતિ કીર્તિ ધારી, તેની થઈ આ સ્થિતિ દુઃખકારી;
અને ચઢ્યા વાદર જે વિદેશી, સ્વદેશની દાઝ ધરે. સ્વદેશી.
વિદ્યા કળા દેશ વિષે વધારે, સુચાલનો નિત્ય કરે. સુધારે;
પ્રભા વધે દેશ તણી પછે શી, સ્વદેશની દાઝ ધરે. સ્વદેશી.

* * * * *

ભત્તી તથા ધર્મ તણી જુદાઈ, સ્વદેશ બંધુ ગણ્યે ન કાઈ;
સમાનતા સર્વ થકી સજે છે, સ્વદેશ બંધુ તણું કામ એ છે.
કા હિંદુ પારસિ દીન ધારી, સ્વદેશના વાસિ પુરૂષ નારી;
તે ખડેન ભાઈ સરખાં ગણ્યે છે; સ્વદેશ બંધુ તણું કામ એ છે.

* * * * *

જે સ્પાર્ટનોએજ સ્વદેશ માટે, ખોયા સ્વશીરો ન ગણ્યો ઉચાટે;
હરાવિયા દુષ્ટ રિપુ હનરો, સ્વરાજ્ય ભક્તી સજનો સ્વિકારો.
કાયા વિષે પ્રાણ પ્રધાન શોભે, વાડી વિષે પુષ્પ અનુષ્ઠ એયે;
સુરાજ્યમાં એમ નરેશ ચારો, સ્વરાજ્ય ભક્તી સજનો સ્વિકારો.”

સ્વદેશભિમાનથી ઉભરાતા આવા સુંદર કાવ્યોથી એ સ્વદેશપ્રેમી
સાક્ષર અમાલાલભાઈ કવિ ઉપર અતિ પ્રસન્ન રહેતા, અને તેમની કાવ્ય
શક્તિ વિશેષ ખાસે તે માટે પ્રત્યેક પ્રકારે અનુકૂળતા કરી આપતા. જ્યારે
કાઈ કોઈ પ્રમુખ તેમને વડોદરે જવાનું થતું ત્યારે તે તેમને પોતાની

સાથે લઈ જતા, અને પોતાના સ્નેહીઓમા લેમની એળખાણ કરાવતા તથા લેમની કવિતાના ભારે વખાણ કરતા. ગૂજરાતના સાહિત્ય યુગના એ આદ્ય કવિ પ્રેમાનન્દની ભૂમિમાં લેનાજ ભક્ત કવિને કવિતાના અવનવા સ્ફુરણ થતા, અને ત્યાં તેમજ નવસારીમા તે પ્રમગોપાત સાહિત્ય અને સમાજ સુધારણા વિષે કવિતામા વ્યાખ્યાનો આપતા તેથી લેમને કેટલાક સાહિત્ય પ્રેમી સંબંધનો સાથે સમાગમ થયો હતો, અને લેમા કેટલાક દક્ષણી ગૃહસ્થો પણ હતા, લેમની પાસેથી લેમણે મગડી સાહિત્યનો ચે ઠીક અભ્યાસ કર્યો હતો.

જેના અગે અગમા કવિતાનીજ ધૂન હતી તેવા આપણા કવિ દિવાન બહાદુર સાયેનો સુયોગ ધન્ય કરવાનું ભૂ' । નદી માનું અને ગુગન્ધ મળે તો કંઈ એરજ ખીલાવ થાય તેવી રીતે બુવાખીગમ અને અખાલાલ-ભાષના મર્મધવી લેમના કવિ જીવનના વિકાસ પણ અધિક થતા લાગ્યો. કવિની કલ્પનાને એ સ્વદેશપ્રેમી સાલગની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળ્યા તેથી જેમ વસન્ત ડાળે, આમા ડાળે મહેર આવી કોયલના ટહુકારથી ઉપવનની શોભામા વૃદ્ધિ ગાય છે, તેવી રીતે ગૂજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રમા પણ બેસતી વસન્તે ' ધીર વિનાદ, ' ' કલ્પમ જીતીશી, ' ' ઉપદેશ બતીશી, ' અને ધમ્મર સ્તુતિ ' આદિ મનોહારી કાવ્યો. એ કવિ કોઈએ ટહુકારીને લેની શોભામા વૃદ્ધિ કરી છે તેમણે આ રસવન્તા સુબોધક કાવ્યો જૂના જૂદા વર્તમાન પત્રો અને માસિકોમા પ્રગટ કર્યા હતા તેથી કવિઓ, લેખકો અને કવિનાના ખીજ રસિક ગૃહસ્થોમા લેમની કીર્તિ ગવાઇ હતી, અને આર્થ સુન્દર કાવ્યો લખતા જેટલી લેમની વિકાસ પામતી કાવ્ય શક્તિથી પ્રસન્ન થઇને કોઈક સ્નેહીએ લેમને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે તમારી કવિતામા આટલી મીઠાશ કહાવી આવી ? તેના પ્રત્યુત્તરમા પોતાના ઉપકારક પ્રત્યે કૃતગતા દર્શાવતા કવિએ કહ્યું હતું કે -

“સાકર સમીપ કોઈ રહે કશી વસ્તુ બ્યારે,
ત્યારે તે મીઠાશ વાળી પલકમા થાય છે,
પાશેલી જે ચીજ હોય તે થકી પેઢાશ તણી,
ચીજ તણો પરિમજ પૃથ્વીમા પકાય છે.
સાકરલાલના સુત ત્યારે ખુદ જે કહાવે,
એમની મીઠાશમા શું પૂછવું મનાય છે,

એમના પ્રસંગમાં બુઝાખીરામ અષ્ટ યામ,
વસ્યો તેથી કાવ્ય વાણી તેવી વખણાય છે. ”

હાપણના સાગરરૂપ એક સ્વદેશપ્રેમી સાક્ષર અને ખીન્ન કવિતાના મહારાજ્યમાં સ્વદેશ ભક્તિના જોમથી મ્હાલનાર યુવાન કવિનો સુયોગ આમ પૂરો જામતો હતો, ત્હેવામાંજ દિ. બ. અમાલાલભાઈની બદલી વ-રિષ્ઠ કોર્ટના ન્યાયાધીશ તરીકે વડોદરે થઈ. તેથી ત્હેમની જગ્યાએ કવિના શુભેચ્છક રા. બ. ગોપાળગવ હરિ દેશમુખના કુટુંબી શ્રીયુત્ કૃષ્ણરાવ ગોપાળ દેશમુખની નવસારી પ્રાન્તના ન્યાયાધીશ તરીકે બદલી થઈ. તે સમયે ત્હાની કચેરીમાં વડોદરા રાજ્યમાં અત્હારે પણ બને છે તેમ ગૂ-જરાતીઓ અને દક્ષણીઓનો પક્ષવાદ હતો; અને કૃષ્ણગવ સ્વભાવે સ્થેજ મોજીલા તથા કાવ્યા કાનના હતા, એટલે આભાવિક રીતે દક્ષણી પક્ષ વ-ધારે જોર પર આવ્યો. આપણા કવિ તો સ્વભાવે નિસ્મૃત્ક અને કવિતાની મસ્તીમાં તક્ષીન રહેતા હોનાથી સરકારી નોકરી માટે ખુશામત કરવાની જે લાયકાત જોએ તે ત્હેમનામાં નહોતી તેથી કચેરીનું દક્ષણી મડળ ત્હેમના ઉપર નારાજ રહેતું, અને ત્હેમના કામ વિષે કૃષ્ણરાવને વાર વાર ફરિયાદ કરતું ન્યાયાસને વિરાજતા એ ન્યાયાધીશ સાહેબના કાનમાં કવિ વિરુદ્ધ એટલે સૂઝી ઝેર રેડવામાં આવતું કે તે કોઈપણ જાતના ન્યાયની તરખટમાં ન પડતા કવિના કામની ફરિયાદ આગળ ધરીને ત્હેમના ઉપર હુમ્મેશા શુભે રહેવા લાગ્યા, અને ત્હેમને અનેક પ્રકારે અગવડ આપવા લાગ્યા. આવી વિષમ સ્થીતિમાં કવિને નોકરી કરવી અસભ્ય થઈ પડી, અને તે મનમાં બહુ મુઝાવા લાગ્યા તેથી ત્હેમણે પોતાના શુભેચ્છક શ્રી-યુત્ ગોપાળરાવને અમદાવાદ પત્ર લખ્યું, અને ત્હેમાં પોતાની સ્થીતિ વર્ણવી કૃષ્ણરાવ ઉપર ભલામણ પત્ર લખવા ત્હેમને વિનંતિ કરી આથી સાહિ-ત્યના ઉપાસક શ્રીયુત્ ગોપાળરાવને કવિની સ્થીતિ વિષે બારે ૬ બ થયું. ત્હેમણે તરતજ કૃષ્ણરાવ ઉપર ભલામણ પત્ર લખ્યું, અને ત્હેમાં એટલે સૂઝી સૂચના કરી કે કવિને તે ત્હેમના જેવાજ ગણે. આ પત્રથી કૃષ્ણરાવને માહું તો લાગ્યું, પરંતુ ગોપાળરાવ જેવા મુરખીનું માન રાખવાને ત્હે-મણે કવિને કાંઈક સગવડ કરી આપી. જ્ઞહા બધે પક્ષપાતનુજ વાતાવરણ છનાઈ રૂઠું હોય ત્હા કૃષ્ણરાવ જેવાના કમનની નજીવી સગવડથી શેા લાભ થાય ? એથી ઉલ્ટા પ્રતિપક્ષીઓના દ્વેષનો ધૂધવાતો અગ્નિ પ્રજ્વ-

લિત થવા લાગ્યો, અને કવિના નશીબે તો એની એ વિષમ સ્થિતિ ચાલુજ રહી. એક દિવસે જળજ સાહેબ કૃષ્ણરાવે કવિને કૃષ્ણ સમાચાર પૂછતાં કહ્યું કે:—“ કેમ ! બુલાખી ! હવે તો ફાવે છે ને ? ” તેના પ્રત્યુત્તરમાં પોતાના હમ્મેશના નિડર સ્વભાવ મુજબ કવિએ જરાયે આચકો ખાધા વિના કવિત્વ શૈલીમા સ્પષ્ટપણે કહી દીધું કે—“ કૃષ્ણ પક્ષમા ઉજેશની શી આશ ? ” આથી કૃષ્ણરાવને પોતાનું ભારે અપમાન થતું લાગ્યું, અને તે દિવસથી તે તેમના ઉપર ધણાજ અપ્રસન્ન રહેવા લાગ્યા. આ ખીજવાટના પરિણામે તેમણે કવિની કઠોર તાલુકાની મુન્સફ કચેરીમા બદલી કરી. તે સમયે કઠોર કસ્યાના કચેરી મડળની કઠોરતા વિષે કવિને ‘હે-લેથીજ ખબર હતી. તેથી નવસારીમા જમાવેલું મિત્ર મડળ છોડીને તેમને કઠોર જતા ભારે આઘાત થયો હોય એમ જણાય છે; કારણ કે ત્હા જતી વખતે તેમણે પોતાના શુભેચ્છક રા. બ. ગોપાળરાવને પોતાની બદલી વિષે અમદાવાદ પત્ર લખતા લખ્યું હતું કે —

“કઠોર જે ન થતો કદી, તે કવિ પડ્યો કઠોર;
કઠોર જનમા ક્યમ ટકે, કીધો બેશક ઠોર.”

આમ કચવાતા મને કવિ મરત ૧૯૩૪ ની સાલની આખરમા આશરે સત્તાવીસ વર્ષની ઉંમરે નવસારી છોડી કઠોર ગયા. ત્હા પણ તેમને નવસારીની માફક કેટલીક કઠોરતાનો અનુભવ થયો હતો. કેમજી કવિ હૃદયને તેથી ભારે આઘાત પહોચતો, અને કચેરીઓના પ્રપચોથી તેમનું મન ધણીવાર મુઝાઈ જતું. આવી મુઝવણમા પણ તેમની કાવ્ય પ્રતિભાને અપખ ન લાગે તે માટે વિધિએ પ્રથમથીજ સાનુકૂળતા કરી રાખી હતી તે સમયે તેમના રનેહી રા. ગણપતરામ અધ્યાર કઠોરમાજ ગૂજરાતી નિશાળના મ્હેતાજી તરીકે નોકરી કરતા હતા. ત્હા તેમની કાર્યદક્ષતા અને મિલનસાર સ્વભાવને લીધે લોકોમા સારી પ્રતિષ્ઠા પડી હતી. તેથી કેટલાક રસિક ગૃહસ્થોનું એક મિત્ર મડળ પણ તે જમાવી શક્યા હતા. મિત્રની આ પ્રતિષ્ઠાનો લાભ આપણા કવિને યે પોતાની કાવ્ય પ્રતિભા વિકસાવવાને અને મનની મુઝવણ મોકળા કરવાને ફગદાયી નિવડ્યો. તેથી તેમણે એ વિધિનો અને મિત્રનો ઉપકાર માનતા લખ્યું છે કે —

“ક્યાં કઠોર ને ક્યાં કવિ, ક્યાં ત્યાં તુજ મુકામ;
પૂર્વ સળધે પ્રોત થઈ, શુભીયલ ગણપતરામ.”

આમ ગુણીયક મિત્રના ગુણ માતાં એ ગુણ્ય કવિએ પોતાના ઉપ-
કારકો પ્રત્યેનું મણુ ટાળવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આવી ગુણ્ય વૃત્તિ લેખના જન્મની
સાથેજ જન્મી હતી, અને કવિતા પ્રતાપે તે અતિશય વિકાસ પામી લે-
ખના ઉદાર ચરિત્ત જીવનની શોભારૂપ થઇ પડી હતી.

રત્નને વગર ઓપ આપ્યે પણ તે સ્વયં જળકાળ હો છે, તેમ કવિ
પણ એ રસિક ગૃહગ્રામા પોતાની કાવ્યશક્તિના પ્રતાપે જળકા હોયા; અને
એ કઠોર પત્થરની વેળુ કલ્પિકામાથી કંઈ કંઈ મણિ કલ્પિકાઓ જન્માવી
લેખને દીપ્તિ આપવા લાગ્યા. તેથી લેખની કીર્તિ સર્વત્ર ગવાવા લાગી,
અને તે કેટલાકના પૂજ્ય અને પ્રેરક થઈ પડ્યા. આ મિત્ર પ્રતાપે કઠોરમા
પણ કામળતા પમરાવતા કવિએ પોતાની શક્તિ અને કીર્તિ વિકાસનું
માન એ મિત્ર રત્નને આપતા ગાયુ છે કે:--

“હેતુ હરેક હારજ તણો, ફોકટ ન મળે ફંદ;
આરાધુ અહરનિશ તને, ગણપત હરગોવદ.”

આવી રીતે મિત્રની આરાધનામા તત્ક્ષીન થયેલા કવિની કામળતા
કચેરીના એ કઠોર પ્રપચોથી ચીરાઈને ચૂરેચૂર તો ન થઈ, પરન્તુ સ્કા-
ટિક મણિની પેઠે લેણે લોહમાથી ચે કુન્દન કર્યા, અને અરસિકોમાથી કાવ્ય
દેવીના રસિકો પ્રકટાવ્યા.

કવિની વધતી જતી કીર્તિ અને નિરપૂર્ણ સ્વભાવ તથાના તેજસ્વી
કચેરી મડળની આખ્યમા ખૂચ્યા. તેથી લેખણે કવિની બૂચ્યો શોધવા
માડી, અને અનેક રીતે લેખને હેરાન કરવાને કેડો લીધો. આપણા કવિ
તો કવિતાના રાહમા એટલા તત્ક્ષીન રહેતા કે વિરોધીઓ લેખને માટે
શો ઘાટ ઘડે છે લેખો વિચાર કરવાની ચે તે પરવા કરતા નહી. આવી લે-
ખની નિરપેક્ષ અને કવિતા પ્રત્યે એકતાન વૃત્તિથી કોઈ કોઈવાર કચે-
રીના કામ તરફ તે પૂરતું લક્ષ આપી શકતા નહી; તેથી લેખનાથી કેટલીક
બૂચ્યો થતી લેખો લાભ લઇને કચેરીના શિરસ્તદારે લેખના વિરુદ્ધ મુ-
ન્સફ સાહેબ આગળ ઘણી ફરિયાદ કરી, અને લેખને ભારે દપકા અ-
પાવ્યો. લેખણે લેખના વર્તનમા કાઇજ ફેરફાર થયો નહી. તેથી મુન્સફ
સાહેબે લેખના વિરુદ્ધ પોતાના ઉપરી અમલદાર નવસારીના જળજ સાહે-
બને લખાણુ કર્યું.

આ અરસામાજ એટલે મંવત ૧૯૩૫ ની સાલમાં અમદાવાદમાં 'શ્રી ઐદીવ્ય હિતેન્દ્રુ સભા'એ કવિની પ્રેરણાના પરિણામરૂપ " ઐદીવ્ય હિતેન્દ્રુ " નામનું માસિક ચાતિ સુધારણા અર્થે પ્રકટ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને સુરત જીલ્લાના ચાતિ ભાષ્યોને ત્હેના ગ્રાહક થવાનું સ્હમજાવવા વિષે રા. બુલાખીરામને તથા રા. ગણપતરામને દરમાવવામાં આવ્યું. આ દરમાનને શિરસાવધ ગણીને તે બન્ને મિત્રો પ્રમગોપાત રજા લઇને સુરત જીલ્લાના ચાતિની વસ્તીવાળા ગામોમાં ફરવા લાગ્યા, અને ગામે ગામના ચાતિ ભાષ્યોને ચાતિ પત્રના લાભ સ્હમજાવી ત્હેના ગ્રાહક થવા વિનવવા લાગ્યા. આવી રીતે ભારે પરિશ્રમ ઉઠાવીને તે બન્ને મિત્રોએ તે જીલ્લામાંથી ' ઐદીવ્ય હિતેન્દ્રુ ' પત્રના ઘણા ગ્રાહકો મેળવી આપ્યા; અને સભા પ્રત્યેની પોતાની ફગ્ગ સંપૂર્ણ રીતે અદા કરવાને હમ્મેશા ઉદ્યુક્ત રહેવા લાગ્યા. આહીથી આપણા કવિ પોતાના માનીતા આ નવિન પત્રમાં પ્રસંગોપાત બાળલમ, વૃદ્ધલમ, કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય, કળેડા, સાટા ત્રેખડા આદિ લગ્નની અનિષ્ટ રીતો અને અમદાવાદની પોતાની ચાતિની દયા જનક ભોજન રીતિ, તથા ચાતિજનોની દુષ્ટ વ્યસનોથી થતી અધોગતિ અને ત્હેવાજ બીજા સામાજિક વિષયો ઉપર સચોટ શૈલીમાં કક્ષણતા અન્ત કરણે ઘણી કવિતાઓ લખતા. આટલા વર્ષો પછી પણ ' શ્રી હિદીવ્ય જ્ઞાનસમાજ ' ચાતિ સુધારણાના જે જે પ્રશ્નો ઉઠેલવાને આજે જે માત્ર ચર્ચાઈ કરી રહી છે, તે તે દૂર પ્રશ્નો વિષે આપણા કવિએ પોતાના જમાનામાજ તે પત્રદારા ભારે ઉઠાપોહ કર્યો હતો આથી જણાય છે કે ત્હેમની વિચાર શક્તિ અને ચાતિ દાઝ વધારે પ્રોજ્જવળ હતા.

આવી રીતે કવિને નોકરીમાંથી વારવાર રજા લેઈને બહાર ગામ જવું પડવાથી તથા માસિકના અને કવિતાના કામમાં ત્હેમનું મન વધારે રોકાયેલું રહેવાથી સ્વાભાવિક રીતે ત્હેમનાથી કચેરીનું કામ જોઈએ ત્હેવું સારુ થઈ શકતું નહીં. તેથી ત્હેમના વિષે ઘણી કડવી ફરિયાદો થવા લાગી; અને છેવટે નવસારીથી જળજ સાહેબ શ્રીયુત્ કૃષ્ણરાવ દોરની મુન્સિફ કચેરી તપાસવાના નિમિત્તે ત્હા ગયા. તે વખતે જાણે પોતે કામજ જાણતા નથી ત્હેવું ઠાવકું મ્હો રાખીને ત્હેમણે કવિને પૂછ્યું કે—“ કેમ ' બુલાખી ' આહી તો ફાવે છે ને ? ” નિસ્પૃહ હૃદયના કવિને આ પ્રશ્નો પ્રત્યુત્તર આપતા જરાયે મકાંચ થયો નહીં. ત્હેમણે તગ્તજ મ્હી દીધું કે—“ કામજ મનના કવિને તે દોરમાં કયમ રહે ? ” આ પ્રત્યુત્તરના સમર્થનમાં ત્હે-

(૨૬)

મણે ત્યાંની બધી પરિસ્થિતિનું જળજ સાહેબ સમક્ષ વર્ણન કર્યું; પરંતુ જ્યાં પક્ષવાદનું ઘોડાપૂર આવ્યું હોય ત્યાં કવિ જેવા એકાદ આરાનું શું ગળૂ ? કૃષ્ણરાવે કવિના વિરુદ્ધ પક્ષની ફરિયાદ તો પહેલેથી જાણીજ હતી એટલે તે વિષે હેમને વધારે ઉડાણમાં ઉતરવાની જરૂર જણાઈ નહીં. હેમણે તરતજ હેમની બદલી કરવા વિષે કારકુનને દિપ્પણ કરવા ફરમાવ્યું, અને ત્યાંથી પોતાનો સુકામ ઉપાડ્યો.

ન્યાયખાતાની નોકરીમાં કવિને આવી રીતે ઘણી અગવડો નડવા લાગી, અને તેથી તે કેટલીકવાર મુઝાઈ જતા હેમની આ મુઝવણીમાં હેમના મિત્ર રા. ગણપતરામ હેમને ઘણુંજ પ્રોત્સાહન આપતા; અને તે ખાતામાંથી હેમની બદલી બીજા ખાતામાં કરાવવા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા. હેવામાં અમદાવાદના વતની અને કવિના સસરા રા. હરિભાઈના સ્નેહી તથા સાહિત્ય વિલાસી રા. બ. અબકરાય વૃજરાયની નવસારી પ્રાન્તના સુખા તરીકે નિમણૂક થઈ હતી. હેમના ઉપર વડોદરેથી રા. બ. લાલજીભાઈએ કવિની બદલી હેમના ખાતામાં કરવા વિષે બલામણુ પત્ર લખ્યું હતું. તેથી હેમણે પોતાના સ્નેહીના જમાઈ અને કવિતાના ઉપાસક બુલ્લાખીરામને ન્યાય ખાતામાંથી મુક્તી ખાતામાં પોતાની પાસે નવસારી મુકામે લીધા આ અનુકૂળતાથી કવિની બધી ઉપાધિ ટળી અને કાવ્ય પ્રવૃત્તિમાં હેમનું મન મ્હોટ્યું. આ સાહિત્ય રસિક સુખાની છાયામાં રહીને હેમણે કેટલીક ‘શ્લેષાર્થ’ કવિતા, કાવ્ય તર્ક ચાતુરી, તર્ક વિનાદ, તથા વાણી વિનાદ’ આદિ રસાલ કારવાળા પ્રતિભાપૂર્ણ કાવ્યો લખ્યા હતાં. આજ એક કાવ્યના શ્લેષાર્થમાં એ ગુણુ કવિએ પોતાના ઉપકારક શ્રીયુત અબકરાયને શ કર ભગવાન સાથે સરખાવતા દ્વિઅર્થી શ્લોકમાં વર્ણવ્યું છે કે:-

“જ્યા ગિરિજાહર જોર તો જરૂર છે, પ્રીતી સદા નંદીથી,
સ્નેહેથીજ કદા પિયાચ ન તળે, છે વિજય કહું કથી,
નાગર ને પ્રીતિ નાગ મંડળ વિષે, ધારે વિભૂતી સદા,
ત્રંબક એ કનકાભુષીત કવિની, સંહારને આપદા”

આવા શક્તિશાળી સુખાની શીળા છાયા નીચે આપણા કવિ રતનનો પ્રકાશ દિન પ્રતિ દિન વધતો જતો હતો, હેવામાં એ ગુણીમણ સુખા સાહેબની બદલી વડોદરે થઈ, અને હેમની જગ્યાએ શ્રીયુત ગણેશ સખારામ

શાસ્ત્રી નામના દક્ષણી મૃદસ્થની નિમણુક થઈ. એટલે પાછું દક્ષણી મંડળ
જોર પર આબુધું, અને પક્ષવાદનું ઝેર વધ્યું. એ ઝેર દિન પ્રતિ દિન એટલે
સૂધી વધતું આશ્ચર્ય કે કચેરીનો ચિટ્નીસ કવિ સારું કામ કરતા નથી, તે
કચેરીમા મોડા આવે છે વિગેરે ઘણી ફરિયાદો. હેમની વિરુદ્ધ સુખા સાહેબ
આગળ કરવા લાગ્યો; અને હેમના કાન એટલે સૂધી બંબેયાં કે તે હ-
મ્મેશા કવિ ઉપર ગુસ્સેજ રહેતા. એક વખતે કવિએ હેમને પોતાની બધી
હકીકત સાબળવા વિનંતિ કરી, પરંતુ તે વિષે કાઈપણ લક્ષ ન આપતા
ઉદ્યુ હેમણે કવિને કહ્યું કે - “તુલા પાહુ માલા જ્વર ચેતો ” એ-
ટલે “ત્હને જોધને મ્હને તાવ આવે છે ” વિગેરે તિગ્ગકાર ભર્યા વાક્ય
કહી હેમને ધૂતકારી કહાડ્યા. આ અપમાનથી એ નિરુપૃહ કવિનો પૂણ્ય
પ્રકોપ ફાટી નિકળ્યો, અને હેમની ત્રિશળ ધારીણી વાગિશ્વરીમાથી તરતજ

“ગુર્જરની ગણના ન કરી, ધર્યો અધિક તેં દ્રેષ;
ઘટે યોગવી યોગણી, ગણેશ તું પરમેશ.”

ની દૂંક નિકળી પડી. હેના હેમણે સુખા સાહેબને ત્રણ રીતે અર્થ
કરી બતાવ્યા; અને પક્ષપાતી ન થવા વિષે ઉપદેશ આપી અગ્નિ શિખા
જેટલું પોતાનું વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય પ્રોજ્જવળ પ્રકાશ્યુ આ દૂંકની પૂર્તિરૂપે
પાછળથી હેમણે ‘ગણેશ તું પરમેશ’ નામક પાદપૂર્તિવાળું ગણપતિ સ્તુ-
તિનું કાવ્ય લખ્યું હતું, અને તે કાવ્ય-કૌસ્તુભના પ્રથમ ભાગમા ‘કથન
બોધ બત્રીશી’ વાળા શિર્ષક નીચે પ્રકટ કર્યું છે

કવિના આવા નિડર વચનથી અપમાન માની શ્રીયુત્ ગણેશરાવ સુ-
ખાએ હેમની બદલી મહુવા તાલુકાની વહીવટદાર કચેરીમા કરી. તેથી તે
સવત્ ૧૯૩૬ ના વર્ષની આખરમા ત્યાં ગયા આહી પણ હેમને કવિ-
તાના કેટલાક પૂજારીઓ મળ્યા, અને ત્યાંની કચેરીમા એ હેમને ખાસ પ્ર-
તિકૂળતા ન નડવાથી હેમની કાવ્યશક્તિના વિકાસને વધારે સુયોગ પ્રાપ્ત
થયો. વળી આ અરસામા હેમની કવિતાના પરિક્ષક અને હેમનું મદાયે
શુભ ઈચ્છનાર અમદાવાદના સબ જજ અને પેટલાદ નિવાસી શ્રીયુત્ મ-
ણિભાઈ જસભાઈ વડોદરા રાજ્યની નોકરીમા જોડાયા હતા તેથી પણ
હેમને આડકતરી રીતે ભારે અનુકૂળતા મળી ગઈ. આ અનુકૂળ અવસરે
હેમણે શ્લોકાર્થ અને વ્યજનાર્થવાળી પાદ પૂર્તિ નમુનેદાર ઘણી કવિ

તાઓ લખી હતી; છતાં તે વિષયમાં બીજા કવિઓ કરતાં પોતે અલગ છે એમ જણાતા છેવટે તેમણે લખ્યું છે કે:—

“કવિ કાળીદાસે, રચિત પુરતી કેશવ કવી,
ભલી ગગે ભાટે, સરસ પુરતી શામળ નવી,
રસે અર્થે એવી, રસિક રચવાની મતિ નથી,
યથાશક્તિ આજે કથન તણી મેં પૂરતી કથી.”

વળી આ ઉપરાન્ત તેમણે ‘છબીલી’, ‘ભૂગદત’ અને ‘ઝૂંગાર લતિકા’ આદિ ગૂજરાતી અને વ્રજભાષાના કાવ્યો લખ્યા હતા; અને કેટલીકવાર જ્યારે તે વડોદરા જતા ત્યારે પોતાના શુભેચ્છક શ્રીયુત્તમભણિભાઈને વચાવતા અને તેમની સૂચના પ્રમાણે યોગ્ય સુધારો કરતા. કવિતાના આત્મારૂપ રસથી ઉભરાતા આ કાવ્યો વાંચીને શ્રીયુત્તમભણિભાઈ તેમના ઉપર ધણાજ પ્રસન્ન થતા, અને પોતાના સહયોગી અધિકારી મહાશય તેમના ભારે વખાણ કરતા, તથા અગત્ય મિત્રોને તેમના પ્રત્યે રૂઢેમ નજર રાખવા કહેતા. આવી રીતે કવિની કાવ્ય પ્રવૃત્તિને વેગ આપીને વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં યોડો સમય ગાળ્યા પછી તેઓશ્રી બૂજ દરબાર મહારાજ રાવની આજ્ઞાથી કચ્છ બૂજના દિવાનની માનવતી પદવી શોભાવવાને બૂજ ગયા. પોતાના શુભેચ્છક આમ એકાએક વડોદરા રાજ્યની નોકરી છોડીને બૂજ દરબારની નોકરી કરવા ગયા, તેથી કવિને આનન્દ સાથે ક્ષોભ પણ થયો હોય એમ જણાય છે, કારણ કે તેમણે લખ્યું છે કે:—

“પાણીદાર પ્રતાપિ પદમા, મોઘો મહા મૂલમા,
વિખ્યાતી વજને વિશેષ, ન બીજો તેજસ્વિ તે તૂલ્યમાં;
પાકયો તે મણિ પેટલાદ પુરમાં, પ્રીછી પરિક્ષા કરી,
આલ્યો ભૂજ ઝવેરિ લે અપટમાં, શ્રીમંતને છેતરી.”

આ અરસામાંજ એટલ સંવત ૧૬૭૭ ની સાલની શરૂઆતમાં નવસારી પ્રાન્તના સુબા સાહેબ ગણેશરાવની બદલી થઈ અને તેમની જગ્યાએ કવિના શુભેચ્છક રા. બ. ગોપાળરાવના પુત્ર રા. રામચંદ્રની નિમણૂક થઈ. આ ફેર બદલીથી તો કવિને અણધાર્યો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો; અને તેમના કવિતાના કોડ દિન પ્રતિદિન વધવા લાગ્યા. આ નવિન સુબા સાહેબ રુ-

મુશ્કેલ સ્વભાવે આનન્દી, ન્યાયદર્શી અને નિરભિમાની હતા. ત્હેમનો પોતાના પિતાની માફક કળા અને સાહિત્ય પ્રત્યે ધણેજ અનુરાગ હતો. એટલે ત્હેમણે પણ પિતાના કૃપાપાત્ર કવિને સત્કાર્યા, અને પોતાના અધિકાર નીચે એ કવિ રત્નને પૂર્ણપણે પ્રકાશવાને યોગ્ય અનુકૂળતા કરી આપી. તે ત્હેમને મહુવાથી ધણીવાર નવસારી બોલાવતા, અને પોતાના ઘરના માણસ પેઠે ત્હેમની સાથે વર્તન રાખતા, તથા કાવ્યાનન્દ ભોગવતા. તેથી ત્હેમની સાથે કવિનો ધરોળો એટલો બધો વધી પડ્યો કે તે ત્હેમને વિનોદમાં માત્ર ‘રામભાઉજી’ કહેતા. આ બન્ને રસિક મૃદસ્થો વચ્ચે કાવ્યાનન્દની એટલી રમઝટ થતી કે કોણ અધિકારી અને કોણ હાથ નીચેનો છે એ ભેદભાવજ વર્તન બ્રહ્માધ જવાતો.

આવા ધન્ય અવસરે રાજકોટ ટ્રેઇનીંગ કૉલેજના માનનીય પ્રિન્સિપાલ અને ગુજરાતની ગરબાવળીના પિતા તથા જાણીતા સાક્ષર શ્રીયુત્ત નવલરામભાઈએ અને દલપતરામે કવિઓની યોગ્યતા વિષે ચર્ચા ચલાવી હતી, તથા નામધારી કવિઓ વિષે ધણી કડતી ટીકા પણ કરી હતી, પરંતુ તે ટીકા માત્ર પ્રામગિક જ હોવાથી તે વિષે એક લાઘુ કાવ્ય રચવાની સુખા સાહેબ રામચંદ્રે કવિને સૂચના કરી તે ઉપરથી કવિએ બહુવિધ અલંકારથી રસપૂર્ણ શૈલીમાં અર્થ મૈરવના નમૂનારૂપ ‘કાવ્ય ચગચા ચતક’ નામક લાઘુ કાવ્ય મનહર છદની મોહિની દાખવતી ૧૨૬ દ્વેકમાં લખ્યું હતું. આ કાવ્યથી સુખા સાહેબ ત્હેમના ઉપર ધણા પ્રસન્ન થયા હતા, અને ત્હેમને સારું ધનામ પણ આપ્યું હતું. ત્હેમા ત્હેમણે બૂતકાળના ઇતિહાસમાં કવિ અને કવિતાનું અવલોકન કરી વર્તમાન કાળમાં ઉભયની દીનદયા વિષે નિઃશ્વાસ નાખતા સ્મરણાલ્પ કાગ્ગા ગાય છે કે—

“અકબર જેવા ઉમરાવ રે ! કયા આ સમય,
ગંગ જેવા કવિની કયા કીરતી ગવાઈ ગઈ,
પૃથ્વીરાજ જેવા ક્યાં પ્રખ્યાત નૃપપતી ગયા,
ચંદ જેવા કવીની કયા આહુના ચવાઈ ગઈ,
બીરબલ જેવા બહાદુર ક્યાં વણર આજ,
કવિ બિહારીની કાવ્ય કે’ણી કયા કવાઈ ગઈ,

હાય ! હાય ! આર્ય દેશ તારી તે ભવાઈ આ શી ?
પુખ્તી માત્ર કાવ્ય શાસ્ત્ર કેરી ક્યાં ખવાઈ ગઈ ?

લોજ જેવો ભડ ભૂપ, આજ ક્યાં વિરાજમાન,
કાળીદાસ કવનની નુતન નવાઈ ગઈ;
રૂડા રખીદાસ જેવા રાજવી ક્યાં આજ ગયા,
શામળ જેવાની શુભ કીરતી છવાઈ ગઈ.
કયહા ઇન્દ્રજીત નૃપ, કયહા છે કેશવ કવિ,
કયહા ભૂપ શાહુ છટા ભૂખણુ છવાઈ ગઈ;
હાય ! હાય ! આર્ય દેશ ! તારી તે ભવાઈ આશી,
પુખ્તી માત્ર કાવ્ય શાસ્ત્ર કેરી ક્યાં ખવાઈ ગઈ ?

મોઘી હતી માઘના વખતમા તું કાવ્ય મોટી,
કાળીદાસે કોડ થકી સારી ચાકરી-કરી;
જશ જગન્નાથરાયે તુજને અપાવ્યો સારો,
ખાણુના સમીપ જય સિંધુ ઉતરી-તરી;
ભવભુતી દડી એણે ભૂખણુ સભળ્યાં ભારે,
એમને પુલાખીરામ બહાલ વાવરી-વરી;
આર્ય દેશ માઘ આજ કોડીલી કવિતા કેમ,
કરડી નજર કરી વાડે વિકરી-કરી.”

આવી રીતે કવિતાનું હારદ ગાઇને લેની વિકળ દશા વિષે નિઃશ્વાસ
રૂઢતા સમાજ અને દેશના સ્તંભરૂપ પોતાની અને ખીજ શાંતિઓમા
યા સરકાર અને રાજ રજવાડામા સકરતા પાગરતી જોઇને લેખણે
ગાયુ છે કે:—

“રાણાએ તો રાખવા માડયા છે ઘેર રાશલોને
ઠાકોરે ઠરાવ્યું કામ, ચોરીને ઠગાઈનું;
રાજ હવે રચવા લાગ્યા ભવાઈ ભાવ થકી,
સરકારે લક્ષણ ધર્યું છે લપટાઈનું,

ક્ષત્રિઓએ સાળ વણવાનું હવે શરૂ કર્યું
 માડયું દરબારે કામ મોટી મુરખાઈનું;
 રાજા પદ પામ્યા અવલીચ દ્વીજ રાજ આજ-
 બાખો ક્યાંથી પાકે લક્ષ હવે કવિ બાઇનું.”

ત્રોપણ આવી વિકળ દશાથી નિરાશ ન થતાં આશાના અમ્બો-
 ધિમા તણાઈને ગૂજરાતી કવિતા વિષે પોતાનો પક્ષપાત અહેર કરતા કવિએ
 લખ્યું છે કે —

“ગુજરાતી ગીરા રૂપી રૂડા ઉપવન માહ્ય
 સુકવિતા રૂપી રૂડી હરણી બિરાજે છે;
 નિરદોષ નિપુણને નૌતમ સ્વરૂપ તણી,
 જેની કાન્તિ ભેઈ અન્ય મૃગી લાજે છે,”

કવિતા પ્રત્યેની કવિની અનુપમ ભક્તિનું આ રસિક અને અર્થ
 આભીર્થવાળું કાવ્ય ત્હેમની કાવ્ય કળાના નમૂનારૂપ આજે એ કાવ્ય કૌસ્તુ-
 બના પ્રથમ ભાગમા આછોતરી રતાશથી દીપતા માણેક સમુ એ કૌસ્તુભ
 માળાની શોભાને વધારતું વિરાજે છે. આ કાવ્ય મણિ ઉપર વિસ્તારથી
 ટીકા લખીને વિવિધ પ્રમાણોદ્વારા પોતાનો મત વ્યક્ત કરવાના અને તે
 જૂદા પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કરવાના કવિને મન મનોરથ હતા, પરંતુ એ ઉમેદ
 મનની મનમા રૂઢી અને દૂકા આયુષ્યની અવધોમા ત્હેમને ઉતાવળે
 દોડવું પડ્યું.

આ કાવ્ય લખાયા પછી તેજ વર્ષના અન્તમા કવિએ આશરે બે
 એક માસની લાખી રજા લીધી, અને દક્ષિણમા સાતપૂડા, સિંહાદ્રિ અને
 અમરકંટક તથા ઉત્તરમા પાવાગઢ અને આમુ વિગેરે કુદરતના કીર્તિસ્તંભ
 સમા ગિરિરાજેના દર્શનાથે તે પ્રવાસે નિકળ્યા ત્હા ત્હેમણે મેઘ વૃષ્ટિનાં
 તાજા છાટણાથી છટાયલા કુદરતના અનેક અંગોને બહુવિધ રીતે વિકસેલા
 જોયા, અને અનોખી રીતે ત્હેનો આનન્દ અનુભવ્યો. દુનિયાના ઈતિહા-
 સમા લખાયું છે કે કુદરતે કવિતાને જન્મદાત્રી છે, અને કવિતાએ કુદરતને
 પોષી છે. એટલે કવિનાના આદ્યમારૂપ આપણા ઠગિ પણ કુદરતનુંજ બાળક

તા લેખણે એ બહુર ગી કુદરતના મર્મ મહમજવા પ્રયત્ન કર્યો, અને ન-સારી મુકામે આવીને મંયત્ ૧૯૩૮ ના માગશર વદિ આક્રમને ખુધવારે સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય ' નામક કાવ્યમા લેના ગીત પણ ગાયા છે. કુદરતના સિયા કવિએ મેધદૂત અને હંસદૂત જેવા મંસ્કૃત ભાષાના કાવ્ય મુકુટની લગી સમા સુન્દર કાવ્યોના કાવ્ય પ્રવાહને ઝીલીને ' સમુદ્ર વર્ણન ' વાળી દરતની કવિતા ઉદ્દગાતા ગુરુ દલપતરામની પ્રેરણાથી વનશ્રી અને ગિરિ-શીની કીર્તિના ગાન, પદે પદે ઉપમા અલંકારથી ભરપૂર વસન્તતિલકાની ૧૨૯ દ્વંકમા એકજ ધારે ગાયા છે આ ગુરુ પ્રેરણાથી લખામલા મધૂર કાવ્યના અન્ત ભાગમા કવિ લખે છે કે:-

“જે ગૂજરાત તણી શુભ ગણાય ગાદી,
એ રાજનંદ્ર મહી વાસ વસુ અનાદી;
સેવિ શ્રીમન્ત તણું રાજ સ્વદેશી સાડું,
નોસારિમા નિવસિ વર્ણન કીધ ન્યાડું.

* * * * *

છે સત્ય દત્ત દલપત તણી પ્રસાદી,
આ સાદી કાવ્ય રચના રચી નિર્વિવાદી,
દ્વીવેદિ દ્વીજ અવદીય ચક્ર તનુજે,
રકે છુલાખી રચું વર્ણન આ રસુજે”

આ સમયે કવિના હિતચિન્તક દિ. બ. મણિભાઈ પોતાના વતન પેટલાદ આવ્યા હતા. લેખના ઉપર કવિએ આ ‘શૈલ શોભાનુ’ વર્ણનાત્મક કાવ્ય અભિપ્રાયથી મોકલ્યુ, અને લેખના અન્તભાગમા એ કાવ્યરૂપી સોનેરી હારના લાયક બોક્તા તો રા. મણિભાઈજ છે, માટે લેખા એ મણિરત્ન જડાય તોજ લેખી શોભા વધે એવા અર્થવાળી વસન્તતિલકા વૃત્તમા ખીજ કેટલીક કડીઓ ઉમેરી હતી સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનું આવું સ્પષ્ટ અને રસપૂર્ણ વર્ણન વાચીને દિ. બ. મણિભાઈને કવિની વિકસતી કવિત્વ શક્તિ વિષે બારે માન ઉત્પન્ન થયુ, અને લેખણે લેખી કદર કરી લેખને સારુ ધનામ મોકલાવ્યુ; તથા તે કાવ્ય પ્રકટ કરવાની સૂચના કરી. આ સૂચના હયા-નમા લઈને લેખણે ‘ કાવ્ય ચરચા શતક ’ અને આ ‘ સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય ’

નામક કાવ્યો મવત્ ૧૯૩૯ ની સાલમા 'સ્વદેશ વત્સલ' નામના માસિક પત્રમા પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. આ બન્ને કાવ્યો વાચીને તહેમના શુભેચ્છક રા. બ. લાલજીભાઈ અને ગૂજરાતના માનનીય વયોવૃદ્ધ સાક્ષર રા. બ. હર-ગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાટાવાળા તથા રા. છોટાલાલ નગ્મેરામ બદ્ધ વિગેરે વિદ્વાનો ધણાજ પ્રસન્ન થયા હતા, અને કેટલાકે તો તહેમના ઉપર મુખ્યારક બાદીના પત્રો પણ લખ્યા હતા.

આ મહુવા તાલુકાની નોકરી દરમ્યાન કવિને કેટલાક ન્હાના કાકારો અને બીજા રજપૂતો સાથે સહવાસ થયો હતો તેથી તહેમની પરાધીન અને નિર્માદ્ય સ્થિતિ અવલોકીને તહેમના પ્રત્યે તહેમને ધણી દયા છૂટતી, અને તહેના પગિણામે તહેમણે 'રણક્ષેત્ર,' 'રણધીરા રજપૂત,' 'વીર સ્વરૂપ' આદિ પ્રાસ્તાવિક કાવ્યો બૂજ ગી અને હરિગીત વિગેરે છંદની હલકમા ગાયા હતા. વળી આ સમયાળ કવિને ધણા સાહિત્ય રસિક સજ્જનો સાથે સારો સ-માગમ થયો હતો, અને તહેમા તહેમને પલસાણા નિવાસી રા. વસનજી ગોવિંદજી દેસાઈ સાથે તો ગાઢ મૈત્રિ બધાઈ હતી આ મિત્રની સ્તુતના-થી યે કવિએ ધણા કાવ્યો લખ્યા છે, અને તહેમા 'પ્રિયા પ્રેમ પત્રિકા' એ એમની કૌસ્તુભ માળામા મધ્ય સેરે વિરાજતુ પત્રાના ચોપાસ પહેલ પાડેલા મુદ્તવન્તા નિલમ સમુ ઓપતુ સ્મૃતિત કાવ્ય છે. તહેમા પ્રેરણા અને વર્ણનના સુયોગથી શૃંગારરસની દીપ્તિ ઝળકી ઉઠે છે, અને શબ્દ માધુર્ય તથા અર્થાલ કારની ખૂબી તો વારવાર જણાય છે. આ વર્ણના તમક કાવ્યમા ધ્વનિ ગૌણ છે, તહેાચે વિપ્રલબ શૃંગારની મનોદશા ઉચ્ચ બ્રૂનિકાએ પહેાચી છે, અને તહેમા નાયિકા સ્વકીય હોઈ તે આખાચે કા-વ્યમા પરિણુત પ્રેમની ઉજ્જવળી પ્રભા પ્રકટી રૂઢી છે.

“ઉપરમે પરમેશ્વરિ સારખી, સરસમા રસમા રતિ પારખી;
જનકજી નકજી કુડિ આદરે, સુનયના નયનાથ શું વાપરે.
લટકતી ટકતી રતિ રંગમા, સુ વનિના વનિ તાલ ઉમંગમા;
સુ વચના વચનામૃત ઉચરે, સુ વધુ તું વધુ તું સુખ દે ખરે.”

આદિ પદ્ય ક્રિતઓમા વરવધૂના પરિણુત પ્રેમનુ આબેહુમ ચિત્ર રજૂ કરતુ, અન્યોક્તિમા લખાયલું આ શૃંગાર રસથી ભગ્પુર રસિક અને મનો-

રંજક કાવ્ય 'આર્ય જ્ઞાનવર્ધક' નામના માસિકમાં છપાયું હતું. આ કાવ્યને તથા જૂદી જૂદી કહેવતો ઉપર અનેક પ્રમંથ લખેલા કાવ્યોના મંત્ર-હને 'કથનબોધ બાવની' નામ આપીને જૂદા પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કરવાના કવિને કોડ હતા, પરંતુ વિધિવશાત તહેમની એ મુરદ બર આવી નહીં. તેથી પાછળથી એ કહેવતો ઉપરના પચૂરણ કાવ્યો અને 'પ્રિયા પ્રેમ પત્રિકા'ના કેટલોક ભાગ તહેમણે કાવ્ય-કૌસ્તુભના બીજા ભાગમાં પ્રકટ કર્યો છે.

તે પછી તેજ સાલમાં એટલે સને ૧૮૮૩ ની સાલના ચોમાસામાં પૂર્ણા નદીમાં ભારે રેલ આવી અને તહેમા દુર્ભાગ્યે કવિની કવિતાનું આશરે પચાસેક ફરમા જેટલું લખાણ તણાઈ ગયું. આ કવિતા સમૂહમાં તહેમના 'શ્વેતબોજન,' 'જમણવાર નિષેધ,' 'વ્યભિચાર નિષેધ,' 'રૂઢિ બુદ્ધિ સવાદ' વિગેરે સામાજિક પ્રાસ્તાવિક કાવ્યો, તથા 'તર્ક વિનોદ,' 'છબિલી,' 'બુંબદત્ત,' 'વાણી વિનોદ,' 'ઝૂંગાર લતિકા' આદિ ગૂજરાતી અને વ્રજ ભાષાના મનોહારી કાવ્યો તણાઈ ગયા છે. આવી રીતે પોતાની કૃતિના સુંદર નમૂનાનું નામ નિશાન પણ ન રહેવાથી એ કવિ હૃદયને ભારે ક્ષોભ થયો હતો; અને એ મનની વિર્લેખ દશામાં પાછળથી લેવા ઉત્તમ કાવ્યો તે નિપજાવી શક્યા નહીં.

આ વર્ષ પછી સવત્ ૧૯૩૯ ની સાલની શરૂઆતમાં તહેમની આખ્યે બય કર દઈ થયું, અને તે છેકળ એ હાલ થઈ ગયા. તેથી તે અમદાવાદ આવ્યા અને ધણા વૈધ દાકતરોની દવા કરી, પરંતુ કોઈથી કાર્ધ કરાર થયો નહીં. છેવટે એક સન્મિત્રની સલાહથી શેઠ બહેચરદાસના દવાખાનાના દાકતર શ્રીયુત્ રતનજી બહેગમજીની તહેમણે દવા કરી. તે તહેમને હીક લાગૂ પડી અને થોડા વખતમાં આખ્યે આરામ આવ્યો. આ દાકતરની હોશિયારી અને રહેમદીલીથી કૃત્ય કૃત્ય થઈને કવિએ ખૂબુ છે કે —

“આ આખ રતન તણી યોગ્ય દવા થવાને,
હું રતનજી નજીક અત્ર રહ્યો નિદાને;
એ રતન રહેમ થકી રતન રૂડાં બચ્યા બે,
બત્રીસ રતન પદ પૂરતિના રચ્યા મે.”

આવી રીતે પોતાની આખરો સૂઝમાં પછી પણ કવિને લેખના મા-
ત્રી રૂઢિમાણીની માદગીને લીધે અમદાવાદમાં રહેવું પડ્યું હતું. આ સમય
દરમ્યાન લેખણે પોતાની ગાતિમાં બેન્ક અને બળવાના ઉપનામથી પડેલા
તડોથી થતા કુર્મપ અને કુચાલો વિષે તથા ખીજ સામાજિક વિષયો વિષે
કવિતા લખી હતી; અને તે ‘સ્વદેશ હિત બોધક,’ ‘ઐદીવ્ય હિતેન્દ્રુ,’
‘ચંદ્રકાન્ત’ તથા ‘સુબોધ પ્રકાશ’ નામના માસિક પત્રોમાં પ્રકટ કરી હતી.
લેખની આવી કવિત્વ શક્તિથી મોઢ પામીને સુબોધ પ્રકાશ માસિકના
અધિપતિ અને ત્રિમાસિક ટીકાકારના મેનેજર તથા જૂનાગઢ લોટરીના
સચાલક લીંબડી નિવાસી સાહિત્યપ્રેમી શ્રીચુત્ પુરુષોત્તમદાસ કહાનજી
ગાધીએ તથા મોઢ બ્રાહ્મણ ગાતિના કવિ રા. ગણુછોડભાઈ ગલુરામે ‘લે-
ખનો સમાગમ શોધ્યો, અને એટલો પરિચય વધાર્યો કે પાછળથી તે લે-
ખના મિત્ર થઈ પડ્યા. આ મૈત્રિ દિન પ્રતિ દિન એટલી તો રૂઢ થઈ ગઈ
કે કવિને પોતાના બાળમિત્ર રા. બુલાખીદાસ અને રા. ગણુપતરામ જો-
લોજ રા. પુરુષોત્તમદાસ પ્રત્યે પણ અનુરાગ થયો; અને લેખના પરિણામેજ
લેખણે પોતાના પૃથક્ પૃથક્ કાવ્યોના મગ્નહનુ પ્રથમ પુસ્તક પ્રકટ કરવા
દીધું; તથા છેવટે લેખની સાથે ‘કવિતા-વિલાસ’ નામનું કવિતાની અર્થો
અર્થે માસિક પત્ર પ્રકટ કરીને લેખના સહતન્ત્રી તરીકે પણ કામ કર્યું હતું.
આ મિત્ર પ્રેમથી આકર્ષાઈને રા. પુરુષોત્તમદાસે લેખને સાક્ષર શ્રી નગીન-
દાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી સાથે મેળાપ કરાવ્યો. આ બન્ને ગૃહસ્થો લે-
ખના પ્રત્યે અત્યંત મમતા રાખતા; અને લેખના પ્રિય ‘શ્રી ઐદીવ્ય
હિતેન્દ્રુ સભા’ તથા “ઐદીવ્ય હિતેન્દ્રુ” પત્ર પ્રત્યે પણ સહાનુભૂતિ
રાખતા અને લેખના ઉત્કર્ષ અર્થે યોગ્ય સહાય આપતા.

આજ વર્ષની આખરમાં કવિ નોકરીમાં હાજર થયા, અને તત્કાલ
લેખની બદલી પાછી કોઠા મુકામે વહીવટદાર કચેરીમાં થઈ, એટલે લેખને
તેહા જવું પડ્યું. આહી લેખને પોતાના એહી મડો સત્કાર્યા અને પાછો
કાવ્ય રમિકોનો અખાડો લેખને ઘેર જામવા લાગ્યો. તેહાના તથા અમ-
દાવાદ અને જહાગ ગામના લેખની કવિતાના કેટલાક રસિક સજ્જનોએ
લેખના ઉપર વાર વાર પત્રો લખીને લેખની છૂટક છૂટક છપાયેલી બધી
કવિતાઓનો સંગ્રહ છપાવવાને વિનંતિ કરી અનેહી અને મુરખખીઓની
વાગ વાર થતા માગણીને માન આપીને લેખણે ‘કથન બોધ બત્રીશી,’ ‘સદિ

સૌન્દર્ય,' 'કાવ્ય ચરચા શતક,' 'રૂઢી બુદ્ધિ સત્તાદ,' 'ઉપદેશ જત્રીશી,' 'કાવ્ય તર્ક' ચાતુરી,' 'વીર વિનોદ,' 'વીર વિજય,' તથા 'ચિત્ર કાવ્ય' આદિ વિવિધ પ્રમગોએ લખેલા અને કેટલાક છપાયેલાં છદ્મ્ય કાવ્યોનો સંગ્રહ એકમ કરી, તેને 'કાવ્ય-કૌસ્તુભ' નામ આપીને પોતાના મિત્ર રા. પુરુષોત્તમ-દાસ ઉપર તે પ્રકટ કરવાને મોકલી આપ્યો; અને તેજી ગ્રન્થાર્પણ પોતાના શુભેચ્છક રા. બ. લાલજીભાઈ પુરુષોત્તમરાય દ્રુવને ધર્યું. તેમા

“જવેરીને રત્ન તણી પરિક્ષા, આહીરને વીર નહીં નિરિક્ષા;
ચતૂર જે ગુર્જર ચોકશી છે, કૌસ્તુભની કિમ્મત તેજ ઝીછે.”

એવા મર્મ વાક્ય લખી ગ્રન્થના આયુષ્ય જેટલું તેમની ઉપકાર વૃત્તિનું જે આયુષ્ય સિદ્ધ કરી દીધું આ પુસ્તક છપાતી વખતેજ માનનીય સાક્ષર રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાટાવાળાએ કવિને પત્ર લખ્યું હતું કે —
“ તમે તમારી કવિતાનો સંગ્રહ છપાવો છો એ સાબળી હું ધણો ખુશી થયો છું. * * * * * તમે સાહિત્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેમ અનુભવ પણ સારો મેળવ્યો છે તેથી તમારી કવિતા રસિક અને જન-પ્રિય થાય એમા નવાઈ નથી. મને લાગે છે કે તમે જે આ કામ જારી રાખશો અને સમાજથી કરશો તો કવિ દલપતરામની પડેલી ખોટ ગુર્જર લોકો થોડા વખતમા ભૂલી જશે એમા શક નથી.”

‘કાવ્ય-કૌસ્તુભ’નો આ પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થયા પછી કવિની કીર્તિ ગૂંજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છભૂજ અને મુબાઈ વિગેરે સ્થળોમા ધણી મરાઈ; અને યજ્ઞે સ્થળના રાજા મહારાજાઓએ, વિદ્વાનોએ તથા સાહિત્યપ્રેમી સજ્જનોએ તેના આહુક થઈને કરિના કાર્યને સારું ઉત્તેજન આપ્યું. આ પુસ્તકનું અવલોકન કરતા મુબાઈમા નિકળતા ‘આર્ય જ્ઞાનવર્ધક’ માસિકના વિદ્વાન તન્ત્રી રા. સવિતાનાગચણ ગણપતિનારાયણે લાખી દીકમા લખ્યું છે કે—“ * * આ કવિતાની કિમ્મત કરનાર અને રેવન્યુ જેવા ‘રંગડાની નોકરી છોડાવી આવા કવિને ઉત્તેજન આપનાર કોઈ રખીદાસ આ સમયમા પેદા નથી થયો તે જોઈ અમે દીલગીર છીએ. તથાપિ પ્રજા-વગે સામાન્ય રીતે કવિના એ ધ્યને ઉત્તેજન આપ્યું છે એ સતોપકારક છે.”

“ કવિ બુદ્ધાબીરામની કવિતા રસભરિત અને મનોરંજક વિનોદી છે. તેથી આની પેઠેજ તેમના હવે પછીના ગ્રંથોને પણ પ્રગળન બહુથી થોડા આશ્રય મળશે. ”

આ સમયે જે મહારાજ સયાજીરાવની છત્ર છાયા નીચે કવિ નોકરી કરતા હતા તેમના શુભાનુવાદ ગાવાને લેમણે ‘ શ્રીમત પ્રમથા ’ નામનું ઝડઝમક અને પ્રાસાનુપ્રાસવાળું સુંદર કાવ્ય લખ્યું અને તે ન્હાનકડા પુસ્તકરૂપે તેજ વર્ષમાં પ્રકટ કર્યું. તેમને આ કાવ્ય શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબને વાંચી સંભળાવવાની ધણી ઉમેદ હતી, પરંતુ તે સમયે કેટલીક અડચણોને લીધે તેમને મહારાજનો મેળાપ થઈ શક્યો નહીં.

આ પછી સંવત્ ૧૯૪૧ ની સાલમાં તેમની કવિતાના રસિકો તરફથી ‘ કાવ્ય-કૌસ્તુભ ’ નો બીજો ભાગ વેળાસર પ્રકટ કરવાની માગણી થવા લાગી, અને લોકોમાં લેને માટે એટલી બધી આતુરતા વધી પડી કે કેટલાકોએ તો અગાઉથીજ પોતાના નામ ગ્રાહક તરીકે નોંધાવ્યા. તેથી કવિએ ‘ ઈશ્વર મુતિ, ’ ‘ સ્વદેશ વાત્સલ્ય, ’ ‘ સ્વગભ્ય ભક્તિ, ’ ‘ બાળલગ્ન બાવીશી, ’ ‘ કલ્પ છત્રીશી ’ અને ‘ કથન બોધ બત્રીશી ’ તથા ‘ પ્રિયા પ્રેમ પત્રિકા ’ આદિ પોતાના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ છદ્મદ્ધ તથા પદ્યદ્ધ કાવ્યોનો મગ્ગ કરીને તેજ સાલમાં ‘ કાવ્ય-કૌસ્તુભ ’ ભાગ બીજો પ્રકટ કર્યો, અને તેનું અન્યાર્પણ પણ પોતાના શુભેચ્છક અને કવિતાના ઉપાસક દિ. બ. મણિભાઈ જસભાઈને આપ્યું. તેમાં એ નરમણિના પૂર્ણ પ્રતાપથીજ પોતાના ‘ કાવ્ય-કૌસ્તુભ ’ નું ઓળસૂ પ્રકટી રૂઠું છે, એમ નિરભિમાનપણે એ ઉપકારક પ્રત્યે શુભચિન્તા દર્શાવતા કવિએ લખ્યું છે કે.—

“શશી સમીપ ઉડગન સકળ શોભા પામે સહેજ
આ કૌસ્તુભનું મણિ નિકટ તેમજ વધવા તેજ
તેમજ વધવા તેજ, મેંજ રૂચિ મનમાં રાખી
છીધો કિમતી ગ્રંથ, મણી મોલો મહી નાખી.
કહે બુદ્ધાબીરામ દેશમાં કવિતા દીપે,
મણીનો તેહ પ્રતાપ, તેજ વધ્યું તેજ સમીપે.”

ઉપકાર વૃત્તિના દિ. બ. મણિભાઈના આ ગ્રન્થાર્પણથી પોતે કવિના અત્યંત ઝાણી હોય એમ લાગ્યું. તેથી એ ઝાણુ ફેડવાને તહેમણે પણ લીધું; પરંતુ થોડાં અવસર ન મળવાથી પોતે તે રણુ કવિની હયાતીમા તો ટાળી શક્યા નહીં તેથી કવિના અવસાન પછી ભૂજ દરબારદારા તહેમના કુડે-અને રૂ. ૫૦૦) ની સહાય મોકલાવે તહેમણે એ કવિ પ્રત્યે પોતાની ફરજ અદા કરી.

‘કાવ્ય-કૌસ્તુભ’ના આ બીજા ભાગના પ્રકાશન પછી વડોદરા રા-જ્યના કેળવણી ખાતામાં પણ કવિની કવિતા શક્તિના ભારે વખાણ થયા; અને તહેમના આ બંને પુસ્તકો રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મળૂં થયા. તહેમની પ્રજામા તે એટલી ઉલટથી વચાયા છે કે આજે પણ તહેમના કા-વ્યોના કોઈ કોઈ એવા ચે ગસિકો મળી આવે છે કે જેમને તહેમના ધણુ કાવ્યો કહ્યે છે; અને તે વિનોદમા વિના ભૂલે સાધનત માધ શકે છે. આવા એક નાદોલ નિવાસી ગૃહસ્થ રા. નાથાલાલ દલસુખરામ દવે કવિની કવિતાના ભાવિક ભક્ત છે. તહેમની સાથે આ લેખનું વસ્તુ મેળવવા માટે સમાગમ થતા એ કવિ રતનના કાવ્યોની ચર્ચામા તહેમણે ઉત્સાહપૂર્વક રસ લીધો અને તહેમની ચમત્કૃતિનું સુંદર રીતે દિગ્દર્શન કરાવ્યું. કોઈ કોઈ-વાર તો એ કાવ્ય રસિક ગૃહસ્થ કવિના કાવ્યો એટલી છટાથી ગાય છે કે તે સામળનારને તહેમા અતિશય આનંદ લાગે છે

કવિની સ્વાભાવિક કાવ્ય શક્તિના નમૂનારૂપ તહેમનાં આ બંને સર્ગ, ઝડઝમક અને પ્રાસાનુપ્રાસવાળા મધૂર તથા રસિક કાવ્ય સમૂહથી ગૂજરાતી સાહિત્યમા તહેમનું સ્થાન પ્રાસાદિક કવિ તરીકે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. મ ગળાયરણુમા

‘સ્વામી સૃષ્ટિ પ્રજ્ઞામી, મહિ પ્રસુ પદને અન્નદાતા પ્રજ્ઞામી,
આરાધી બુદ્ધિ દાતા, ગુણી સદગુરૂને, સ્નેહથી ચીશ નામી;
વન્દીને આર્યભૂમી, વિબુધ સુવિરને, ગુર્જરી વાણી ધ્યાઈ,
પામી કૃપા પ્રસાદી, મતિ સમ રચું છું કાવ્ય કેરી કમાઈ.’

એમ પ્રભુ, ગુરુ, સ્વદેશ, સાક્ષર અને ગૂર્જર ગિરાને પ્રણામ કરીને કાવ્યારંભ કરતા, દિશા કાળ માપી લેતા મહાસાગરના જળધિજળમાં

એકાદ જળગિન્દુ સમાય ત્હેલી રીતે વિસ્તારવન્તા ગૂર્જર સાહિત્યમા પોતાની કાવ્ય શક્તિ ચે સમાધ જાય એવી અભ્યર્થના કરીને કવિએ ઇશ્વર સ્તુતિનુ મ ડાણુ માંડયુ છે, અને નમ્ર ભાવે પોતાની કીર્તિ અકીર્તિની આશા એ સર્વ શક્તિમાન પ્રભુને સોપી છે. ત્હેમાં ત્હેમણે વેદાન્તવાદની કૂટ શીલ-સુશી દ્વારા પરબ્રહ્મને પિછાનવા પ્રયત્ન નથી કર્યો, પરન્તુ દીન ભાવે એ દીનબન્ધુના ભક્તિ ગાન ગાયા છે; અને પ્રજ્ઞભાષાના ‘ કિસન બાવની ’ જેવા કવિત્વને અનુરૂપ ‘ ઉપદેશ બત્રીશી ’ દ્વારા નીતિના અને પ્રભુ ભક્તિના જે સત્યો પોતે અનુભવ્યાં તે ત્હેમણે જન સમાજને શબ્દાલ કારની ખુબીથી ઉપદેશ્યા છે.

આ બન્ને કાવ્ય સંગ્રહમા રસ, ભાવ અને દલપનાના સુયોગ દ્વારા ત્હેમના ઉદામ અને ઉદાર વિચારોનુ જેટલુ પ્રદર્શન થાય છે તેટલુજ વૃત્ત અને છન્દ રચનામા, તથા વિવિધ પદોની પસન્દગીમા ત્હેમના વ્યક્તિ સ્વાતન્ત્ર્ય અને ગામ્ભિર્ય પણ સુસ્પષ્ટ દીસી આવે છે. ત્હેમના કાવ્યો ઉપરથી જણાય છે કે ત્હેમના કવિ જીવનની શરૂઆત દલપતશાળામા થઇ હતી; અને ત્હાંજ તે પરિપાક પામીને ધીર, ગમ્ભિર કાવ્યો લખવા જેટલુ ધડાયુ હતું. પાછળથી ત્હેમની નવસારી પ્રાન્તની નોકરી દરમ્યાન ત્હેમના ઉપર નર્મદ કાવ્યોની અસર થઈ હતી, અને તેથીજ તે ગૂર્જરાતી ભાષામાં આ વેશનું નવુ તત્ત્વ દાખલ કરવાના આગ્રહી થયા હતા. ત્હેમના કેટલાક કાવ્યો તો નર્મદાથ કરના કાવ્યો સાથે સરખાની શકાય ત્હેવા ચે છે. ત્હેમણે સર્વ-વિધ કાવ્યો લખ્યા છે, અને ત્હેમા શૃંગાર, વીર, હાસ્ય અને શાન્ત એ ચાર મુખ્ય રસની વાનગી વાચનારને પીરસી છે, તથા ત્હેમને અનુકૂળ વૃત્ત, છન્દ અને ગરબીઓના ઢાળ સ્વીકાર્યા છે.

ત્હેમની કવિતા નવા યુગની કવિતા જેવી અભ્યાસજન્ય નથી, પણ અન્તરૂની ને અનુભવની છે, અને તે દ્વારા દલપતશાહી નિશાળના એ કવિ વિદ્યાર્થીએ નર્મદશાહીની મર્દાંગીને તેમજ શૃંગારનો સ્વાદ પણ કેટલાક કાવ્યોમાં ચખાડ્યો છે. ત્હેમના કવિ જીવનમા શૃંગાર પૂરેપૂરો પાગર્યો હતો; અને તે પણ સ્વકીયાનોજ, પરકીયાનો નહી. એ ભેદનુ એક ખાસ લક્ષણ છે. ત્હેમા રતિ સ્થાયી છે, અને ભાવ ઉદીપન છે. ત્હેમની કવિતા રાગેશી છે, અને રાજમાન્ય પણ

થઈ હતી. તેના વિપ્રલંબ કે મંયોગી શૃંગારમા મૂળ પવિત્રતા પૂરેપૂરી જળવાઈ છે, તેથી તેમાં દલપતશૈલીના દામ્પત્ય પ્રેમનું ઓજસૂ અનોખી રીતે ઝળકી ઉઠે છે.

તેમનું કાવ્ય-કૌસ્તુભ અનેક પાસે ઓપતા હીરા જેવું શોભે છે, હોયે કવિ તો એ કાવ્ય હિરાનું માત્ર એકજ પાસું જુએ છે. સ્વકીયાનો ઉચ્ચત્તર કોટિનો વિપ્રલંબ કે સંયોગી શૃંગાર પૂરેપૂરી ઝીણવટથી કવિતામા ઉતારવાના તે આગ્રહી હતા, અને તેથીજ તેમણે ‘મનહર મંજરી’ અને ‘શૃંગાર શતક’ નામના એ ઉત્તમ શૃંગારી કાવ્યો ‘કવિતા વિલાસ’ માસિકમા આરંભ્યા હતા. આ બન્ને કાવ્યો પાછળથી સાક્ષરશ્રી મધવીએ પૂરા કર્યા હતા, અને તેજ શૃંગાર રસિક કવિ આત્માને સમર્પ્યા હતાં. ‘પ્રિયા પ્રેમ પત્રિકા’ અને ‘શૈલ શોભા’ તેમજ ‘ધનુર સ્તુતિ’ આદિ કાવ્યો પણ તેમની ઉત્તમ કૃતિના નમૂનારૂપ છે. તેમા તેમણે વિવિધ વૃત્તોને સ્વીકાર્યા છે, હોયે છન્દ અને ગરબી પ્રત્યે તો તેમનો ખાસ પક્ષપાત હોય એમ જણાય છે; કારણ કે તેમણે ‘કલમ છત્રીશી’ અને ‘કાવ્ય ચરચા શતક’ જેવા અર્થ ગૌરવ ભર્યા છાંયા કાવ્યોમા તથા બીજાં પરચુરણ કાવ્યોમા મનહર છન્દ આદિ વિવિધ છન્દો અને ઘણી ગરબીઓ તેમજ પદોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. સામાજિક દુષ્ટ રિવાજો પ્રત્યે હૈયાનો ઉભરો ઠાલવતા તીખા શબ્દબાણ મારવાને એ કવિ કેસરીએ ‘કચન બોધ બત્રીશી’ માની કહેવતો ઉપર તથા બીજા પરચુરણ વિષયના કાવ્યો લખવામા દોહરાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

તેમણે આ કાવ્ય સંગ્રહમા ઉત્તમ કળાવિધાનના ભોગે પણ પિંગળ-શાસ્ત્રની નિયમિતતા અને ગણુમાપના આગ્રહને યોગ્ય રીતે માન આપવાને પૂરતી કાળજી રાખી છે, અને પોતાની કવિતા દેવીને શબ્દ ચમત્કૃતિના ઝડઝમક તથા પ્રાસાનુપ્રાસનો ઓપ આપીને વિવિધ અલકારો સજ્જવા તત્પરતા દાખવી છે. તેમના આ કાવ્ય પ્રબન્ધનો માર્ગ બહુ અંશે પરલક્ષી છે, તેથી તેમા આત્મોન્નતિ કરતાં સમાજોન્નતિને વધારે સ્થાન અપાયું છે, અને એ કવિ પ્રતિભાએ કેવળ ભાવના સત્ત્વે ગાંધન આકાશ ઉડણે ઉડવાનું સાહસ ન કરતાં દુનિયાના દુઃખો અને સામાજિક ઉત્કર્ષના ગીત ગાવામાજ પરમ આનન્દ માન્યો છે. તેની ભાષાનું પોત કોઈ કોઈ

સ્થળે સુન્દર શબ્દ રચનાના સરખા વાણા તાણાના મેળથી સુધટ જાણાય છે, પરંતુ ધણે ભાગે તો તે જોડણી અને વ્યાક્રણની સુધડ મસ્કારીતાની ખામીને લીધે અનિયમિત વાણા તાણાની ગૂંથણી જેવું ખડખડ અને જરી પાતળુ લાગે છે, હોયે એ મનોહારી કાવ્ય સંગ્રહના રસની છાપ વાચનારના મન ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી. હેમા ભાવના કરતા અનુભવની વિશાળતા તથા કેવળ કલ્પના કરતા સમાજ ઉત્કર્ષની તિવ્ર લાગણી પ્રત્યેક કાવ્યમા, ચરણે ચરણે શબ્દ સુન્દરતાના આગ્રહથી કાવ્ય વિવેકને અનોખી રીતે ઝળકાવે છે તેથી આ બન્ને કાવ્ય સંગ્રહ, સર્વાંગ સુન્દર નહીં તો અધિકાંશે સુન્દર રાજમહેલ સમા, ખુલાખી કવિની કાવ્ય કળાને ગૂંજરાતના સાહિત્ય ક્ષેત્રમા દીપાવે છે.

‘ કાવ્ય-કોમ્તુભ ’ના બીજા ભાગના પ્રકાશન પછી મવત્ ૧૯૪૨ ની સાલમા કવિએ કેટલાક અગત્ મિત્રોને પોતે લખેલી ‘ શ્રીમત પ્રમથા ’ નામની કવિતા શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબ સમક્ષ વાચી મબળાવવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી, અને તે વિષે હેમને મળવા માટે અતુલ્લભતા કરી આપવા હેમની સહાય માગી. આ મિત્રોએ પણ હેમની એ ઇચ્છાને અનુમતિ આપી. તેથી હેમણે એક માસની હપ્તની ગ્જ લીધી અને વડોદરે ગયા. આહી તે વખતે હેમના બાળમિત્ર રા. ગણપતરામ સરકારી નિશાળમા મ્હેતાજી તરીકે નોકરી કરતા હતા, એટલે કવિએ એક માસ સુધી હેમને ત્યાજ મુકામ કર્યો. તે દરમ્યાન હેમની સહાયથી તે સમયના ત્યાજના જજ સાહેબ અને અત્યહારના ચૂંત અસહકારી વયોવૃદ્ધ નેતા શ્રીયુત્ અખ્યાસઅલ્લી તૈયબજી સાથે હેમને મેળાપ થયો. હેમની સમક્ષ હેમણે ફારસી ભાષામા સુન્દર ખેત બનાવીને ગાઈ, તેથી ખુશ થઈને તે દાનાદીલના જજ સાહેબે હેમને આશરે રૂ. ૪૦)ની કિંમતનું ધડીઆળ ખેટ આપ્યું હતું. આ મુયોગનો લાભ લઈને કવિએ તથા રા. ગણપતગમે તે દીલાવર જજ સાહેબની, તથા રા. બ. હરજોવિંદાસ કાટાવાળા, રા. પ્રેમાનન્દ મુન્સફ અને રા. કેળકર સુખા સાહેબ દ્વારા શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબને મળવાને બહુવિધ પ્રયત્નો આદર્યા, પરંતુ રાજખટપટની ધણી અલ્પણે નડવાથી તે નિષ્ફળ ગયા. છેવટે મહારાજના ખીજમતદાર રા. ગનુ બકરીવાળાની મારફતે તે શ્રીમન્તની મુલાકાત થઈ; ત્યારે પોતે લખેલ ‘ શ્રીમત પ્રમથા ’ નામક કાવ્ય કવિએ ઘણી છટાથી અને બવાક ભરી

રીતે વાચ્યું. તેથી શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબ ત્હેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા, અને ત્હેમને રૂ. ૧૦૦) રોકડા તથા રૂ. ૨૦૦)ની કિંમતનો પોશાક આપવાનું કામદારને ફરમાવ્યું, અને તેઓશ્રી થોડા દિવસ પછી નવસારી જવાના હોવાથી ત્હા ત્હેમને મળવા માટે ફરમાવ્યું આ સમયે પોતાના મિત્ર રા. પુરુષોત્તમદાસની પ્રેરણાથી કવિએ ગૂજરાતમાં કવિતાની ચર્ચા કરવાને ' કવિતા વિલાસ ' નામનું માસિક પત્ર પ્રકટ કરીને ત્હેના સહતંત્રીની જવાબદારી ઉઠાવી હતી.

શ્રીમન્ત મહારાજના ફરમાન મુજબ કવિ તરતજ નવસારી ગયા; અને તેઓશ્રી ત્હા આવ્યા પછી તે પ્રાન્તની સુસાદરી દરમ્યાન તે ત્હેમની સાથેજ ર્હ્યા. તે સમય દરમ્યાન ત્હેમણે પોતાની મનોરંજની કાવ્ય કળાથી વિવિધ કાવ્યો બનાવીને હરહંમેશ એ ગુણીયજ્ઞ મહાગજનુ મન પ્રસન્ન રાખ્યું. આ પ્રસન્નતાના પગિણાએ એ સાહિત્ય વિલાસી મહારાજએ ત્હેમને રાજકવિતુ માન આપવાને ટીપ્પણ કરાવ્યું હતું, પરન્તુ હત્તાએ એ ગજસત્કારને સ્વાનુભવ સિદ્ધ કરવા જેટલી વિધિએ ત્હેમની જીવનકળા વિકસવા દીધી નહી. તેથી એ ઉદાર હૃદયી મહારાજએ ત્હેમના અવસાન પછી રા. બ. લાલજીભાઈની સૂચના મુજબ બાબાશાહી રૂ. ૨૨૦૦) ત્હેમના કુટુંબની સહાય અર્થે મોકલ્યા હતા. તે પ્રાન્તની સુસાદરીમાથી પાછા ફરી નવસારી આવીને કવિએ પોતાના એક સ્નેહીને ત્હા સુકામ કર્યો; અને તેજ રાત્રે મેડી ઉપર ચોકડીમાં પેસાળ કરવા જતા ટેસ વાગવાથી પડી ગયા, તથા તરતજ તે અવાચક થઇ ગયા. ત્હેમના મિત્રે કેટલાક ઉપચાર કર્યા, પરન્તુ ત્હેમને કાંઇ આરામ આંચો નહી, અને ઉઠી ત્હેમની સ્થિતિ વધારે બે હાલ થવા લાગી. તેથી ગભરાઇને તે ગૃહસ્થે ત્હેમના સગા સમ્બન્ધીઓને તેડાવવાને અમદાવાદ તાર કર્યો. આહીથી ત્હેમના કેટલાંક સમ્બન્ધીઓ ત્હા ગયા, અને ત્હેમને આહી લાવી દેશી અને વિલામતી દામના ઘણા ઉપચારો કર્યા, પરન્તુ ત્હેમની સ્થિતિમાં કાંઇજ ફેરફાર થયો નહી. છેવટે જે વિધિ યોગેથી એ કવિ હૃદયની કામળતાએ કંઠોરના કંઠોર વાતાવરણમાં જીવન રસ રેડયો હતો, તેજ વિધિએ બર મૌનના ચોત્રીસમા વર્ષમાં બાદરવા વદી ૫ ના હિનભાગી દિવસે પોતાના કૂર હસ્તવડે એ કામળ હૃદયને જડ શાન્તિ અર્પી, અને કુદરતે રચેલા એમના દેહ દુર્ગમથી ચેતન હ સલાને હરી જઈને અનન્તતાના ઉંડાણમાં સ્વર્ગીય ગીતા ગાવાને ઉડાડી મૂક્યો.

આમ ગૂજરાતના નન્દનવનના સાહિત્ય સરોવરે એ કવિ હંસલાની પાખ્યોનો ચળકાટ અને મધૂર કલરવ બન્ધ થયા, અને ત્હેમની પ્રવૃત્તિરૂપ 'કવિતા વિલાસ'ની કાવ્ય ઉપાસના યે અટકી. તેથી ત્હેમના સમ્બન્ધીઓ અને મિત્રોએ અશ્રુ સાર્યાં, અને કોઈક કવિતા રસિકે તો એ કવિ વિરહની હૈયાઝાળ દાખવતા ગાયુ છે કે —“જતા બુલાખી ગૂજરાત આખી” તથા ત્હેમના મિત્ર સાક્ષરશ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીએ પણ એ મિત્ર વિરહથી અકળાઇને ગાયુ છે કે—

“કવિ રવિ હલપતરામનો દે, અરૂણ થઈ ગયો અસ્ત;
કીર્તિ રથ કોણ હાકશે દે, બીજો શિષ્ય પ્રશસ્ત.”

આવા વિરહ વાક્યો ગાતા સ્નેહીના અશ્રુયે સૂકાયા, અને એ કવિ નામ ઉપર આટલા વર્ષોના પડળે ચહડયા, પરન્તુ જેને માટે કાવ્ય દેવીના પૂજારી એ કવિ હંસલાએ પોતાના પ્રાણ પાથર્યા હતા તે 'સભા'એ કે ઉદીચ્ય યાતિએ ત્હેમના વિરહની હૈયાઝાળના સ્મરણ ચિન્હરૂપ એકે અવશેષ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. ત્હેમણે તો દ્વેષ આયુષ્યની અવધોમા ગૃધ્વી તલની જીવન યાત્રા 'કાવ્ય-કૌસ્તુભ' જેવા મણિ રત્નો જન્માવીને ધન્ય કરી છે, અને હવે સ્વર્ગ સદનની વાડીઓમા માનમ્સરના દેવી કાવ્ય તટે ઐક્રિતકનો ચારો ચરતો એ ઉર્ધ્વગામી કવિ હંસ પોતાની કાવ્ય પ્રતિભાના સ્વર્ગીય અન્વેષણે એ અનન્તતાના ઉડાણમાથી અમારા દેશ અને યાતિ ઉપર ઉતારો ! એજ અભ્યર્થના સાથે

કવિ ને એ કવિતાના, આત્મને શિષ્ય આ નમે,
અનેકાનેક ભક્તિથી, કવિતા એમની સ્મરે

તા ૨૭-૧૦-૧૯૨૩,

શનિવાર.

}

શકરજીવન જગજીવન જાની.

સારગપુર રણછોડજીની પોળ,

અમદાવાદ.

